

**“Türk dünyası gənc
tədqiqatçılar dərnəyi”nin
Araşdırmaları**

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik
yubileyinə həsr olunur*

2

Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 12 iyul 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №8).

*Redaksiya heyəti:
(əlifba sırası ilə)*

t.ü.f.d. Arzu MƏMMƏDOVA	- Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
t.ü.f.d. Aynur HÜSEYNOVA	- Qafqaz tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Bəymirzə ŞABİYEV	- Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
t.ü.f.d. Elvira LƏTİFOVA	- Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Kəmalə NƏCƏFOVA	- Azərbaycan tarixi (hümanitar fakültələr üzrə) kafedrası
t.ü.f.d. Kərəm MƏMMƏDOV	- Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası
t.ü.f.d. Qismət DAVUDOV	- Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Rövşən HƏTƏMOV	- Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Sevinc QASIMOVA	- Mənbəşünaslıq, Tarixşünaslıq və metodika kafedrası
t.ü.f.d. Sevinc RUİNTƏN	- Türk xalqları tarixi kafedrası
t.ü.f.d. Səidə QULİYEVƏ	- Dünya azərbaycanlıları tarixi ETL

İngilis dilində məqalələr üzrə məsul

Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ	- Türk Dünyası Gənc Tədqiqatçılar Dərnəyi

Redaksiyadan

Bakı Dövlət Universiteti “Türk xalqları tarixi” kafedrasının 25 illik yubileyi münasibətilə 2017-ci ildən nəşrinə başlanmış “Araşdırmalar” kafedranının nəzdində fəaliyyət göstərən “Türk dünyası gənc tədqiqatçılar” dərnəyinin jurnalı olaraq təsis edilmişdir. İldə 1 sayının nəşr olunması, kafedranın və fakültə Elmi Şurasının qərarları ilə çapa məsləhət görülməsinə qərar verilib. Yalnız tələbələrin məqalələrinin nəşri nəzərdə tutulur. Məqalələr 4 dildə qəbul edirlər: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində.

2018-ci il tarixli 2-ci sayımız varisi olduğumuz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr edilir.

MÜNDƏRİCAT

<i>100 il sonra Lozannaya baxış: qalibiyyət, yoxsa məğlubiyyət -</i> Elxan SOLTANLI	7
<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı ilə əlaqələri</i> <i>siyasi və milli maraqlar kontekstində -</i> Fatimə CARULLAZADƏ	17
<i>AXC-nin süqutu və hakimiyyətin bolşeviklər tərəfindən ələ</i> <i>keçirildiyi dövrdə Azərbaycanda vəziyyət -</i> Xəyalə HÜSEYNOVA	27
<i>Osmanlıda qərbçilik ideya-siyasi fikir axını –</i> Lalə ƏSGƏROVA	42
<i>Türkiyə Cümhuriyyətində hərbi çevrilişlər –</i> Nərimin ƏHMƏDOVA	51
<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla qarşılıqlı</i> <i>münasibətləri (1918-1920-ci illər) -</i> Nərimin SEYİDLİ	62
<i>Türkiyəli araştırmacılar Güney Türkistan 'daki basın hakkında -</i> Fatma Betül AYDEMİR	76
<i>XIX.Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti 'nde Şeyhülislamlik Kurumu -</i> İlkin HÜSEYNOV	86
<i>Армяно-азербайджанская резня (1905-1906 гг.). По горячим</i> <i>следам событий -</i> Алида Мурадова	96
<i>Minority problem in Ottomans and Germany at the end of XIX-</i> <i>beginning of XX century -</i> Gular BAYRAMLI	107

Elxan SOLTANLI

*Ölkəşünaslıq (Türkiyə üzrə) ixtisası üzrə magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti*

E-mail: elxansoltanli@gmail.com

100 İL SONRA LOZANNAYA BAXIŞ: QALİBİYYƏT, YOXSA MƏĞLUBİYYƏT

Elmi rəhbər:

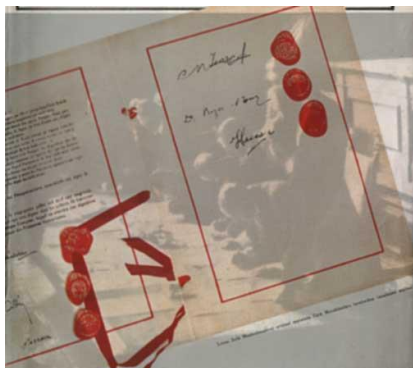
Sevinc RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: M.K.Atatürk, Lozanna sülh müqaviləsi, İsmət İnönü, Rıza Nur, Türkiyə Cümhuriyyəti

Ключевые слова: М.К.Ататюрк, Лозаннский мирный договор, Исмет Инёню, Рыза Нур, Турецкая Республика

Keywords: M.K.Ataturk, Lausanne Peace Treaty, İsmet İnönü, Rıza Nur, The Republic of Turkey

*“Lozan Osmanlı tarixində bənzəri
görülməmiş bir siyasi zəfər əsəridir”.
(Mustafa Kamal Atatürk)*

24 iyul 1923-cü ildə Atatürk Türkiyəsinin Lozanna müqaviləsini imzalaması ilə, Osmanlı dövlətinin 1920-ci ildə qalib dövlətlərlə imzalamış olduğu Sevr müqaviləsi ləğv edilmiş oldu. Osmanlı imperiyasının süqutunu hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirən Lozanna sülhü Türkiyənin bugünkü sərhədləri ilə təxminən üst-üstə düşən yeni sərhədlərini müəyyənləşdirdi (Hatay sancağı 1939-cu ildə Türkiyəyə qaytarıldı). 23 avqust 1923-cü ildə Türkiyə, 25 avqust 1923-cü ildə Yunanıstan, 12 mart 1924-cü ildə İtaliya, 15 may 1924-cü ildə Yaponiya, 16 iyul 1924-cü ildə Böyük Britaniya müqaviləni təsdiq etdilər. (Mü-

qaviləyə görə, Osmanlı borclarının bir hissəsini ödəməli olan Serb, xorvat və sloven Krallığı müqaviləni təsdiq etmədi). 6 avqust 1924-cü ildə ratifikasiya sənədlərinin Parisə göndərilməsindən sonra müqavilə qüvvəyə mindi.

Müqavilənin imzalanmasından 95 il keçməsinə baxmayaraq, türkiyəli araşdırmaçılar arasında hələ də onunla bağlı yekdil fikir yoxdur. Rəsmi məlumatlarda qələbə kimi qeyd olunan Lozanna müqaviləsinin Türkiyə üçün məğlubiyyət olduğunu hesab edənlər də az deyillər. Bəzi araşdırmaçılar (məsələn, Cemil Bilsel, Rauf Versan, Ahmet Şükrü və b.) “Lozanna qələbədir, istiqlaldır” desələr də, digərləri bunun tam əksinə olaraq Lozannanın “Türkiyə üçün məğlubiyyət, müttəfiqlər üçün qələbə” olduğunu qeyd edirlər (məsələn, Mustafa Armağan, Qədir Misiroğlu və b.). Üçüncü qrup araşdırmaçılar isə (məsələn, İlber Ortaylı, Basım Oran, Taha Akyol) ümumiyyətlə sualın belə qoyuluşunu düzgün hesab etmirlər. İlk olaraq, Lozannanı müvəffəqiyyət hesab edən müəlliflərin fikirlərini nəzərdən keçirək.

Lozannanı qalibiyyət hesab edənlər sırasında təbii ki, ilk olaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu, türk xalqının Qurtuluş savaşının rəhbəri Mustafa Kamal Atatürkün adı çəkilməlidir. M.K. Atatürkə görə, "Lozanda 2-3 ilin deyil, əsrlərin hesabı aparılırdı, belə qarışıq, köhnə məsələləri həll etmək heç də asan və bəsit bir iş deyildi. Mirasçısı olduğumuz Osmanlı imperatorluğunun, çox təəssüflər olsun ki, dünya gözündə heç bir dəyəri qalmamışdır. Beynəlxalq hüquqdan kənar tutulmuş, sanki himayə və qorumaya möhtac bir vəziyyətə gəlmişdi. Keçmişdə edilən səhvlərin günahkarı biz olmadığımıza görə, yüzillərin də bu qədər çətin hesabları bizdən soruşulmamalı idi. Lakin bu məsələlərdə dünya ilə qarşı-qarşıya gəlmək bizim üzərimizə düşdü. Mən əmin idim ki, biz mütləq müsbət bir nəticə əldə edə biləcəyik. Çünki istədiklərimiz bizim haqlarımız idi. Haqqımızı müdafiə etməyə qüvvətimiz və qüdrətimiz var idi. Ən böyük qüdrətimiz isə xalqımızın bizə olan inamı və bizi dəstəkləməsi idi ... Lozan sülh müqaviləsi bizim şanımıza yaraşan bir müqavilə idi. Həqiqətən də, bizim 4 illik şərəfli istiqlal savaşımız millətimizin şanına uyğun bir müqavilə ilə nəticələnmişdi. Lozanla biz xoşbəxt bir mərhələyə keçid

alırıq ... Lozan Osmanlı tarixində bənzəri görülməmiş bir siyasi zəfər əsəridir” [8, s.236].

Türkiyədə Lozanna haqqında yazmış ilk müəllif Cəmil Bilsel qeyd edir ki, Lozanna Türkiyənin dünya dövlətlərilə qarşılıqlı əlaqələrinin çox əhəmiyyətli hissəsidir. Lozanna Türkiyənin epopeyasıdır, bəlkə də Türkiyə tarixinin ən parlaq səhifəsidir. Böyük meydan qələbələ-rindən qat-qat yüksəkdə durur, çox daha dərin bir əhəmiyyəti vardır. Lozanna qələbəsi Avropada əsrlərdən bəri kök salmış bir düşüncəni, türklərin həmişə döyüş meydanlarında qalib gəlib, konfrans masala-rında məğlub olduğu haqda fikri tamamilə məhv edən bir hadisə ol-muşdur. İlk dəfə olaraq Avropa diplomatları məhz Lozannada başa düşdülər ki, türkləri konfrans masalarında da məğlub etmək olmaz. Müəllifə görə, Lozanna istiqlaldır, türk millətinin yenidən dirilişi və möcüzəsidir [2, s.100].

Türkiyə Mülk və Hərb Akademiyasının professoru, siyasi tarix elmləri doktoru Ahmet Şükrü Lozanna konfransı ilə bağlı yazır ki, “Lozanna təkcə Türkiyə tarixində deyil, müharibədən sonra dünya ta-rixində baş vermiş ən əhəmiyyətli sülh müqaviləsidir. Çünki mühari-bədən sonra bərabər şəraitdə müzakirə edilən və imzalanan ilk bey-nəlmiləl müqavilə məhz Lozanna sülh müqaviləsidir” [11, s.105].

Digər türkiyəli araşdırmaçı Rauf Versan qeyd edir ki, I dünya müharibəsindən sonra bağlanmış sülh müqavilələri içərisində XXI yüzillikdə hələ də qüvvədə olanı sadəcə Lozanna sülh müqaviləsidir. Səbəbi isə, “Savaş yox edən savaş” deyə adlandırılan I Dünya mü-haribəsinin sonunda bağlanmış müqavilələrin, Lozanna istisna ol-maqla, hamısı qalib dövlətlər tərəfindən məğlub olanlara zorla qəbul etdirilmiş müqavilələrdir. Bu səbəbdən, bu müqavilələr siyasi böh-ranların mənbəyi olmuş və II dünya müharibəsinin toxumlarını səp-mişdilər. Lakin, bunlardan fərqli olaraq, Lozanna müqaviləsi tərəflə-rin bərabər şəkildə öz iradələri ilə qəbul etdikləri bir müqavilədir, ona görə də bu günümüze qədər sülhün təməli kimi qüvvədədir [12, s.185].

Lozannanın məğlubiyyət olduğunu qeyd edən müəlliflərin ək-səriyyətinin əsaslandığı mənbələrdən biri Rıza Nur bəyin 4 cilddən

ibarət yazdığı xatirələridir [16]. Belə ki, konfransda İsmət İnönü ilə birlikdə iştirak edən Rıza Nur xatirələrində İsmət İnönüdən bəhs edərkən yazır ki, məhz onun səhlənkarlığı nəticəsində Mosul və Kərkük kimi ərazilər itirilmiş, Türkiyə almalı olduğu adaları belə ala bilməmişdir [16].

Türkiyə Cümhuriyyətinin hazırkı prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan da Lozannanı məğlubiyyət hesab edənlərlə eyni fikirdədir: Bizə nə etdilər? 1920-ci ildə Sevri göstərib, 1923-cü ildə Lozanda bizi razı edib, imzalattılar. Sonra da Lozanı qələbə kimi yazmağa başladılar ... Egeyə nəzər salsaq, görürük ki, bizə çox yaxın adaları biz Lozanda verdik, budur qələbə? O ərazilər hamısı bizim idi ... O masaya əyləşənlər bu anlaşmanın haqqını lazımınca verə bilmədilər, vermədilər ... Qurtuluş savaşına gedərkən məqsədimiz Misaki Milli sərhədlərini qorumaq idi, amma təəssüf ki, nə qərb, nə də cənub sərhədlərimizi qoruya bilmədik [17].

Tarixi mövzulara həsr edilmiş bir çox araşdırmaların, kitab və məqalələrin müəllifi, hazırda "Dərin Tarix" jurnalının redaktoru olan Mustafa Armağan da Lozannanı məğlubiyyət hesab edən müəlliflərdəndir. O, bildirir ki, bu vaxta qədər Lozannanın məğlubiyyət olduğunu qeyd edən çox sayda insanlar həbsə atılmışlar. Çox təəssüflər olsun ki, Lozanda "verdi, imtina etdi, qəbul etdi" kimi sözlər ancaq Türkiyəyə aiddir. Torpağı verən biz, hansı ki, torpaq deyəndə buraya Misir və Sudan kimi ölkələrin əraziləri də daxildir; imtina edən biz, məsələn Kipr; məcburən nəyisə qəbul edən yenə biz... Elə isə biz hansı qələbədən danışa bilərik? Lozan konfransının rəsmi adı "Yaxın Şərq İşləri üzrə konfrans" idi. Yəni, Osmanlının ləğvini qanuniləşdirən bir konfrans idi. Bu cəhd Sevrə edilmişdi, ancaq buna nail olunmamışdı. Sultan Vahidəddin bildirmişdi ki, o Sevri imzalayacağına, taxtdan əl çəkər, ölsə belə Sevri əsla imzalamaz. Mustafa Armağan burada R.T.Ərdoğanın "Sevri göstərdilər, Lozanı qəbul etdirdilər" cümləsinə istinad edərək, bu fikri dəstəklədiyini bildirir. Müəllif Sultan Vahidəddini xain hesab edənlərə cavab olaraq bildirir ki, Sevri təsdiq edib imzalamadığı üçün ingilislər intiqam alaraq onun xain ad-

landırılmasına nail oldular. Halbuki, əgər həqiqətən xain idisə, Londona getdiyində onu təmtəraqla qarşılamalı idilər...

"Biz Lozana gedərkən, 600 illik Osmanlı çinarını yerindən söküb qopardıq ... Osmanlıyı biz özümüz, öz qanunumuzla məhv etdik. Biz Lozana gedən zaman bir dövlətimiz yox idi. Ancaq hökumət idik. Yəni, bir dövlətin hökuməti kimi yox, sadəcə hökumət kimi getdik ... Belə bir şəraitdə Lozanda hansı qələbə qazanıla bilərdi? Qazanıla bilməzdi və qazanılmadı da. Ankara Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti onlara irəli sürülən bütün təklifləri qəbul etməli idi ki, Türkiyə Cümhuriyyəti qurmaq icazəsini ala bilsin. Əgər Lozan təsdiq edilməsəydi dövlət olmayacaqdı, elə hökumət kimi qalacaqdı"...

Müəllif yazır ki, Lozanna mənbələrinə görə, İsmət paşa belə demişdi: "Başqa millətləri razı salmaq üçün özünü müdafiədən imtina edən Türkiyəni tarix necə mühakimə edəcək, bilmirəm. Müttəfiq dövlətlər nə istəyirsə, biz qəbul edirik". Paşamızın bu bəyanatı 8 dekabr 1922-ci ildə idi. Bəs 2 aydan sonra nəşə dəyişdi mi? Tarix 4 fevral 1923-cü il. İngiltərə nümayəndə heyəti və sədr Lord Kerzon istədiyini almış, Lozandan ayrılmış və öz ölkəsində çox təmtəraqla qarşılanır. Belə bir vəziyyətdə Lozanda olan İsmət paşa gözlərinin yaşını silərək jurnalistləri ətrafına toplayıb deyir: "İnsana bir xəbər edilməz mi, biz fədakarlığımızı ən son həddinə qədər etdik. Əgər dünyada kimsə çıxıb desə ki, etmədiyiniz hansısa fədakarlıq qaldı, onu da etməyə razı olarıq ... Bütün fədakarlıqları etdim. Hər şeyi qəbul etdim. Sadəcə məmləkətimin iqtisadi asılığını qəbul etmədim". Müəllif bir mənalı olaraq qeyd edir ki, Lozanna qətiyyənlə qələbə deyil, sadəcə məğlubiyyətdir. Bizə qalan isə bu məğlubiyyətin dərəcəsini müəyyənləşdirməkdir [1, s.13].

Türkiyənin görkəmli tarixçi-yazıçı, 3 cildlik "Lozan qələbə, yoxsa məğlubiyyət" kitabının müəllifi Qədir Misiroğlu da Lozannanın məğlubiyyət olduğunu düşünən müəlliflərdəndir. O, Lozannanı "qənimət süfrəsi" adlandırır. Müəllif bildirir ki, Lozannanın Türkiyənin istiqlalı məsələsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. "Lozan haqqında belə deyilir ki, guya Lozan Türkiyənin istiqlalını bərpa etdi. Halbuki, istiqlal itirilməmişdi". Müəllif Lozanna müqaviləsini Sevr müqaviləsi ilə müqayisə edərək, "Sevr ölüm, Lozan həyat" deyən, Lozannanı qələbə kimi

adlandırıanlarla razılaşmır. Ona görə, Sevr müqaviləsi sadəcə müttəfiq dövlətlərin öz aralarında razılığa gəlib, Türkiyəyə hazır nota şəklində göndərilmişdi, Lozanna isə tərəflərin qarşılıqlı şəkildə öz istək və tələblərini bildirərək imzalanmış bir müqavilə idi. Eyni zamanda burada diqqət çəkən məsələ ondan ibarətdir ki, Sevr sadəcə bir layihə kimi qaldı, Türkiyə bu layihəni təsdiq etmədi. Təsdiq olunmamış Sevrə Lozannanı müqayisə etmək doğru deyildir. Digər tərəfdən, Sevrə doğuran səbəblərlə Lozannanın səbəbləri eyni deyildi. Sevrin Birinci dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğramış dövlətin nümayəndələrinə qaliblər tərəfindən məcburi şəkildə imzalanması təkid edilirdi. Lakin Lozannaya gedərkən nümayəndələr Anadoluda qazanılmış zəfərlə getmişdilər. Bu hallar Sevrədən fərqli idi. Bir sözlə, Sevrə Lozannanı doğuran şərtlər başqa idi, ona görə də onları qarşılaşdırıb, "Sevr ölüm, Lozan isə həyat" şüarını irəli sürmək heç də doğru yanaşma tərzidir. Müəllif Lozannada məğlubiyyətin səbəblərindən biri kimi, digər məsələlərlə bərabər, həm də türk nümayəndə heyəti ilə Ankara arasındakı əlaqələrin çox zəif olduğunu göstərir [5, s.100].

Bir qrup araşdırmaçının ümumiyyətlə, "Lozanna qalibiyyətdir, yoxsa məğlubiyyət" sualının qoyuluşunu düzgün hesab etmədiyini qeyd etmişdik. Onlardan biri, türk dünyasının çox tanınmış tarixçilərindən olan İlber Ortaylı Lozanna haqqında yazır ki, "Lozan bizim artıq həddən ziyadə yorulduğumuz, tərpənmə imkanımızın olmadığı qələbədən sonra imzalanmışdır. Yəni Lozan bir uzlaşmadır. Eyni zamanda qaşı tərəflər, Yunanıstan, İngiltərə də eyni şərtlər içərisində idilər. Savaşdan sonra Yunanıstanı diplomatiya ilə qorudular, lakin türklərə bunu heç vaxt etməzlər. Biz qurtuluş savaşında öz süngümüzü hara dirədiksə, oranı da aldıq. Bu səbəbdən də "Lozan zəfərdir, yoxsa məğlubiyyət" kimi düşüncələr heç də məntiqli deyil" [9, s.15].

Professor Baskın Oran da "Lozan qələbə, yoxsa məğlubiyyət" sualının düzgün olmadığını hesab edir. Ona görə, "Lozan iki savaşın nəticəsi idi: Türkiyənin məğlub olduğu Birinci dünya savaşının və qalib gəldiyi Qurtuluş savaşının. Qalib gəldiyi savaşın bəhrəsini gördüyü kimi, məğlub olduğu savaşın əksikliklərini də, əlbəttə ki, yaşamaı idi. Konfransda həm qalib, həm də məğlub kimi iştirak edirdi.

Ona görə də, bu sualı soruşmaq mənasızdır". Müəllif qeyd edir ki, türk həyatı əlindən gələni etmiş, alına biləcək hər şeyi almışdır. Müəllif buna zərrə qədər şübhəsinin olmadığını qeyd edir [15, s.215-241].

"Bilinməyən Lozan" adlı kitabın və eyni adlı sənədli filmin müəllifi Taha Akyol "Lozan qalibiyyət mi, yoxsa məğlubiyyət mi" sualını belə cavablandırır: "Bu sualın verilməsi doğru deyildir. Çünki qalibiyyət və ya məğlubiyyət kimi dəyərləndirmək siyasi münasibətdən asılıdır. Lozanı dəqiq araşdırmaq lazımdır" [14]. Müəllif adalar məsələsi ilə bağlı bildirir ki, "biz adaları 1911-1912-ci illər İtaliya və Balkan müharibələrində itirmişdik" [yenə orada]. Müəllif yazılarında tez-tez qeyd edir ki, Lozannada türk qələbəsini məhv etmədilər, bəzi əksiklikləri olsa belə, nə lazım idisə, onu da etdilər. Ən önəmlisi isə, kapitulyasiyaları və Osmanlı büdcəsinin 2/3-sini alan Düyun-u Ümumiyyəni ləğv etdilər və müstəqil Türkiyəni qurdular [14].

Nəticə. 1922-ci il noyabrın 20-dən 1923-cü il iyulun 24-nə qədər davam edən Lozanna konfransında Türkiyə üçün son dərəcə əhəmiyyətli və hətta həyatı məna kəsb edən məsələlər müzakirə olunmuşdu. Lozanna konfransında müzakirə olunan məsələlərin bəziləri hətta əsrlərdən bəri davam edən və həll olunması çox çətin olan məsələlər idi. Bu səbəbdən onları müzakirə edərək ortaqlar bir qərara gəlmək heç də asan olmamışdı. Müzakirələrdə bir tərəfdən müttəfiqlər öz mənafelərinə uyğun hərəkət edir, digər tərəfdən Türkiyə artıq I Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı olmadığını sübut etməyə çalışırdı [4, s.9]. Sülhdən sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin elan edildiyini nəzərə alarsaq, "Misaki Milli sərhədlərini qoruya bilmədik" deyənlərlə bərabər, "Lozanna sülhü Türkiyənin beynəlxalq aləmə çıxış sənədi oldu", "Türkiyə Cümhuriyyətinin ön sözü: Lozanna Antlaşması" [18] və s. kimi fikir müəlliflərinin də heç də haqsız olmadığını qeyd etməyi lazım bilirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Armağan Mustafa. Lozan hezimetdirde kaç sıfır? Gelin bunu tartışalım / Yeni Şafak, 2 Ekim, 2016. (Online). Mənbə: <https://www.yenisafak.com>

2. Bilsel Cemil. Lozan. I Cilt. İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1933, 464 s.
3. Bilsel Cemil. Lozan. II Cilt. İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1933, 704 s.
4. Fətəliyev Məmməd. Türkiyə, Yunanıstan və böyük dövlətlər Lozan konfransında. Bakı, Elm, 2013, 235 s.
5. Mısıroğlu Kadir. Lozan zafer mi? Hezimet mi? Cilt I, Sebil yayın evi, 2012, 635 s. (Online). Mənbə: <http://www.kitapyurdu.com>
6. Mısıroğlu Kadir. Lozan zafer mi? Hezimet mi? Cilt II, Sebil yayın evi, 2012, 512 s. (Online). Mənbə: <http://www.kitapyurdu.com>
7. Mısıroğlu Kadir. Lozan zafer mi? Hezimet mi? Cilt III, Sebil yayın evi, 2009, 383 s. (Online). Mənbə: <http://www.kitapyurdu.com>
8. Mustafa Kemal Atatürk. Nutuk. Sadələştiren və Yayına Hazırlayan Semih Yalçın, Ankara Gazi Kitapevi, 2006, 532 s.
9. Ortaylı İlber. Lozan / Yeniçağ, Birgün, 02.10.2016 (Online). Mənbə: <http://www.yenicaggazetesi.com.tr>
10. Prof.Dr. Ahmet Saltık. 89. yılında Lozan Antlaşması ve Türkiye'nin geleceği / Ankara, 24 Temmuz, 2012, 14 s. (Online). Mənbə: www.ahmetsaltik.net
11. Şükrü Ahmet Esmer. Siyasi Tarih (1919 – 1938). Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1953, 303 s. (Online). Mənbə: <http://www.kitapyurdu.com>
12. Versan Rauf. Yirminci yüzyıla giderken Lozan Antlaşması // İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, No 56(1/4), 1998, s.185-206. (Online). Mənbə: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/95739>
13. Yrd.Doç.Dr.Fatih Tuğluoğlu. Ali Naci Karacan'ın gözüyle Lozan konferansı ve İsmet paşa // Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.53 (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, s 285-328.
14. Taha Akyol. Bilinmeyen Lozan. TürkçeYayınevi: Doğan Kitap, 2014, 336 s.

15. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran. Cilt I: 1919-1980. İletişim Yayıncılık, 2004, 900 s.
16. Rıza Nur. Hayat ve Hatıratım.1-2-3. 1 Baskı. İşaret Yayınları, 1992, 1655 s.
17. R.T.Erdoğanın 19.10.2016 Muhtarlar Toplantısında Konuşması. (Online). Mənbə: <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/55704/28-muhtarlar-toplantisinda-yaptiklari-konusma>
18. Yrd.Doç.Dr. Orhan Çekiç. Türkiye Cumhuriyeti'nin önsözü: Lozan Antlaşması. Aydınlik, Temmuz 2015. (Online). Mənbə: <http://ahmetsaltik.net/2015/07/24/turkiye-cumhuriyetinin-onsozu-lozan-antlasmasi/>

Эльхан СОЛТАНЛЫ

*Магистрант по специальности «Страноведение (по Турции)»,
Бакинский Государственный Университет*

ВЗГЛЯД НА ЛОЗАННУ ЧЕРЕЗ 100 ЛЕТ: ПОРАЖЕНИЕ ИЛИ ПОБЕДА?

24 июля 1923 года подписав Лозаннский мирный договор Турция заменила подписанный ранее Севрский договор (1920). Лозаннский договор установил новые границы Турции, юридически оформив распад Османской империи и закрепив территорию Турции в её современных границах (за исключением Александреттского санджака, возвращенного Турции в 1939 г.). 23 августа 1923 года Турция, к 6 августа 1924 года все остальные участники (за исключением Королевства сербов, хорватов и словенцев, которое заявило и несогласии с отнесением на его счёт части Оттоманского долга) ратифицировали договор.

Несмотря на то, что с момента подписания договора проходит 95 лет, среди турецких исследователей нет единого мнения о нем. Наряду с исследователями, которые считают Лозаннский договор победой турецкой дипломатии (например, Джемиль Билсел, Рауф Версан, Ахмет Шюкю и др.), есть и такие, которые считают её поражением (например, Рыза Нур, Мустафа Армаган,

Кадир Мисир оглы и т.д.). Так же есть группа исследователей (например, Ильбер Ортайлы, Баскын Оран, Таха Акйол и др.), которые такую постановку вопроса считают неправильным. В статье рассказывается о причинах расхождения мнений по данному вопросу.

Elkhan SOLTANLI

Master student on the specialty

"Country studies (in Turkey)", Baku State University

LOOKING AT THE TREATY OF LAUSANNE 100 YEARS LATER: DEFEAT OR VICTORY?

With the signing of the Treaty of Lausanne of Ataturk Turkey on July 24, 1923, the Treaty of Sevres was canceled, which was signed by the Ottoman Empire in 1920. Lausanne peace, which legally regulates the collapse of the Ottoman Empire, has determined almost the new overlapping borders with Turkey's present borders (The Hatay starboard was returned to Turkey in 1939). August 23, 1923 Turkey, August 25, 1923 Greece, March 12, 1924 Italy, May 15, 1924 Japan, July 16, 1924 UK ratified the treaty. (According to the treaty, Serbian, Croatian and Slovenian Kingdom, who had to pay a portion of the Ottoman debt, did not approve the treaty). On August 6, 1924, the treaty came into force after the ratification documents were sent to Paris.

Despite of the fact that 95 years have passed since the signing of the treaty, there is not still unanimous opinion among Turkish researchers. In addition to researchers who say that the Lausanne Treaty is a victory for Turkey (eg, Cemil Bilsel, Rauf Versan, Ahmet Şükrü and others), there are also researchers who say it is a defeat for Turkey (eg, Riza Nur, Mustafa Armagan, Gadir Misiroglu and others.). There is also a group of researchers (eg, İlber Ortaylı, Baskın Oran, Taha Akyol and others), who consider such a statement of the question incorrect. The article considers the reasons for the current disagreements about the Treaty of Lausanne.

Fatimə CARULLAZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsinin I kurs tələbəsi

E-mail: carullazadefatime8@gmail.com

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
OSMANLI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ SİYASİ VƏ MİLLİ
MARAQLAR KONTEKSTİNDƏ**

Elmi rəhbər:

Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ

Türk Dünyası Gənc Tədqiqatçılar Dərnəyi

Açar sözlər: Turan, Batum konfransı, Qafqaz İslam Ordusu, Bakının azad edilməsi

Ключевые слова: Туран, Батумская конференция, Кавказская Исламская Армия, освобождение Баку

Key words: Turan, Batumi conference, Caucasus Islamic Troops, Liberation of Baku

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlmanların vəziyyəti son dərəcə gərgin idi. Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra bu ərazidə məskunlaşmış xalqların müstəqilliyə olan meyli daha da artdı. Bu zaman Azərbaycanda yaranan ağır vəziyyət, ermənilərin müsəlmanlara qarşı soyqırım törətməsi azərbaycanlı əhalinin Osmanlı dövlətindən yardım istəməyə sövq etdi. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Türkiyə arasında qurulan diplomatik əlaqələrdən, Osmanlının Qafqaz siyasətindən və istiqlalımızın elan olunmasında Türkiyənin oynadığı roldan bəhs edilir.

Azərbaycanın müstəqilliyi 1918-ci il may ayının 28-də elan olunmasına baxmayaraq, Cənubi Qafqazın beynəlxalq münasibətlərə daxil olması bir qədər tez baş verdi. Azərbaycanın istiqlalının elan olunmasında Türkiyənin Qafqaz siyasətinin mühüm rolu olmuşdur. 1914-cü il avqustun 2-də Osmanlının Almaniya ilə müqavilə bağla-

ması, onu imperialist müharibənin iştirakçısına çevirdi. Osmanlının müharibə planında iki taktiki gediş diqqət mərkəzində idi. Camal paşanın tərtib etdiyi plana görə, Osmanlı keçmiş qüdrətini qaytarmaq üçün itirilmiş Xilafət torpaqlarını yenidən özünə birləşdirməyə nail olmalı idi. Hərbi nazir Ənvər paşa isə Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan türk xalqlarını, xüsusilə Azərbaycan və Dağıstan müsəlmanlarını çarizmin əsarətindən azad edərək böyük Turan dövlətinin tərkibinə qatmağı planlaşdırırdı [2, s.139]. İlk dəfə macarlar tərəfindən irəli sürülən “Turançılıq”, siyasi məna etibarilə türk mənşəli bütün xalqların Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında birləşmələrini nəzərdə tuturdu [4, s.32]. Yalnız, uğursuz müharibələr nəticəsində Camal paşanın Sina cəbhəsində panislamizm hərəkatı kimi Ənvər paşanın Qafqaz cəbhəsində panturanizm hərəkatının ilk mərhələsi də gözlənilən nəticəni vermədi.

1917-ci ildə baş verən Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişi Osmanlının xarici siyasətinin gerçəkləşməsi yolunda ümidlər yaratdı. Oktyabr hadisələri eyni zamanda qərb dövlətlərinin də Cənubi Qafqaza olan maraqlarını artırdı. Noyabrın 15-də gürcü mənşəviki E.P.Geqeçkorinin sədrlik etdiyi Cənubi Qafqazın müvəqqəti hakimiyyət orqanı olan Cənubi Qafqaz Komissarlığı yarandı. Komissarlığın xarici siyasətində ilk gündən milli fraksiyalar arasında fikir ayrılığı mövcud idi. Cənubi Qafqaz Komissarlığının yaranması ilə Qafqaz cəbhəsində olan rus ordusu ağır vəziyyətdə qaldığından Osmanlı ilə müharibənin davam etdirilməsi qeyri-mümkün idi. Cənubi Qafqaz Komissarlığı barışıq bağlanmasına razı olduğunu bildirdi. 1917-ci il dekabrın 5-də Türkiyə ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasında Ərzincanda imzalanan barışıqdan sonra Rusiyanın Qafqaz cəbhəsi dağıldı və rus qoşunları işğal altında saxladıqları şərq Anadolu torpaqlarını tərk edərək geri çəkilməyə başladılar [3, s.24-27]. Barışıq sazişi ilə qazanılmış vaxtdan istifadə edən bolşevik Rusiyası erməni dəstələrini müsəlman xalqına qarşı soyqırma sövq etdi. 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Osmanlı, Cənubi Qafqazı özünün fəal xarici siyasət orbitinə daxil etdi. Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra Türkiyə, Cənubi Qafqazı öz təsiri altında olan müstəqil dövlət kimi görmək istə-

yirdi. Məhz bu dövlət Qafqazda bufer rolunu oynaya bilərdi. Ərzincan barışığı müvəqqəti olduğundan Osmanlı 1918-ci ilin yanvar ayında Cənubi Qafqaz hökuməti ilə sülh danışıqlarına başlamağa təşəbbüs etsə də, Komissarlığın Gürcü və Erməni fraksiyalarının Osmanlı ilə əməkdaşlıq etmək niyyəti yox idi. Bu vaxt cəbhədən qayıdan rus ordusunu əvəz edən erməni dəstələri yerli türk əhalisinə qarşı soyqırım törədirdilər. Fevralın 12-də türk komandanlığı ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərin davam etdirildiyini xatırladıb, bu qətləmə biganə qalmayacağını bildirdi. Vehib paşa orduya hücum əmrini verdikdən sonra döyüşmək qabiliyyətinə malik olmadıqlarını nümayiş etdirən erməni hərbi dəstələri geri çəkilməyə məcbur oldular [3, s.39]. Artıq nüfuzunu itirmiş Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı.

Fevral ayının 23-də yaranan yeni hakimiyyət orqanı Cənubi Qafqaz Seymi fəaliyyətinə Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının müzakirəsi ilə başladı. Zaqafqaziya Seymi hələ Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırlaşdığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında separat müqavilə imzalandı. Mart ayının 3-də imzalanan Brest-Litovsk sülh Müqaviləsinin Rusiya üçün ən ağır şərti Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlıya qaytarılması idi [1, s.322]. Rusiyanın müqaviləni imzalaması ermənilərin iddia etdikləri "Türkiyə Ermənistanı" planlarının puça çıxması demək idi. Osmanlı Seymdən Brest-Litovsk barışığını tanımasını və özünü müstəqil dövlət elan etməsini tələb etdi. Seymdə bu məsələ kəskin mübahisəyə səbəb oldu. Azərbaycan fraksiyasının əksinə, Erməni və Gürcü fraksiyaları Osmanlı ilə müharibənin davam etdirilməsinin tərəfdarı idilər. Bir tərəfdən Cənubi Qafqaz hökuməti müstəqilliyini elan etmir, digər tərəfdən isə Sovet Rusiyasının imzaladığı müqavilə ilə razılaşmır və Qafqaza aid mədələrinə etiraz edirdi. Bu məntiqsizlik Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz nümayəndələrinin qarşılaşdığı ən çətin məsələlərdən idi. Beləliklə, mart ayının 14-də başlanan Trabzon konfransı heç bir qərar qəbul etmədən gürcü və erməni nümayəndə heyətinin tələbi ilə yarımçıq dayandırıldı. Seym 14 aprel iclasında Osmanlı ilə müharibə haqqında qərar qəbul etməsinə baxmayaraq, Osmanlının irəliləməsi-

nin qarşısını ala bilmədi. Səkkiz günlük müharibədən sonra Seym türklərin sülh təklifini qəbul etməyə məcbur oldu və aprelin 22-də Cənubi Qafqazı müstəqil Federativ Respublika elan etdi. Bu respublika Osmanlı tərəfindən aprelin 28-də tanındı və yeni sülh konfransının Batumda keçirilməsinə razılıq verildi.

Qafqazın Rusiyanın orbitindən çıxmasından qorxan daşnaqlar müsəlmanların gözünü qorxutmaq və Qafqazın müstəqilliyini əngəlləmək üçün tədbirlər görürdülər. Bolşevik və daşnaqların üst-üstə düşən məqsədləri martın 30-dan aprelin 1-nə qədər Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımı səbəb oldu. Erməni-bolşevik zülmünün zirvəsi adlanan “Mart hadisələri”nin baş verməsi Azərbaycan xalqı arasında milli birlik və müstəqil dövlətçilik ideyasını gücləndirdi. Beləliklə, bütün ümidlər Batum sülh konfransına yönəldi [7, s.30].

1918-ci il may ayının 11-də Batumda Osmanlı ilə Zaqafqaziya seymi arasında danışıqlar başlandı. İlk iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Mentşe Türkiyənin hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazi və imtiyazlar tələb etdi. Bu tələblərə münasibət Zaqafqaziya heyətində fikir ayrılığı yaratdı. Cənubi Qafqaz nümayəndələri vahid dövlət halında birləşməyin imkansız olduğunu başa düşürdülər. Gürcülərin Almaniya ilə gizli danışıqlar aparması “Poti razılaşması” ilə nəticələndi və mayın 26-da Gürcüstan Federasiyadan çıxıb müstəqilliyini elan etdi. Həmin gün Seymin fəaliyyətinə son verildi. May ayının 28-də Azərbaycan da dövlət müstəqilliyini elan edərək “İstiqlal Bəyannaməsini” qəbul etdi. Osmanlı artıq danışıqları yeni elan edilmiş respublikalarla davam etdirməli oldu. Türkiyənin Azərbaycan torpaqları ilə bağlı da ərazi tələbləri var idi. İrəvan qəzasının Kəmərlı, Uluxanlı, Vedibasar bölgəsi, Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi bu tələblərə daxil idi [4, s.161]. Azərbaycan aydınları yaranan mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolunu Osmanlıya müraciət etməkdə görürdülər. Mövcud şərtlər daxilində Bakını Sovet Rusiyasının qurduğu Şaumyan rejimindən azad etmək və Azərbaycandakı anarxiyanın qarşısını almaq üçün Osmanlı döv-

lötindən başqa hər hansı bir dövlətin Azərbaycana yardım göstərməsi real deyildi. Məhz buna görə, Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı-nın bütün tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular. Mayın 17-də Aleksandropol türklər tərəfindən ələ keçirildikdən sonra ermənilərə siyasi mərkəz kimi İrəvanın verilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni və gürcülərdən fərqli olaraq Azərbaycan nümayəndələrinin sülh tərəfdarı olmalarına və sonadək Türkiyə ilə müharibəyə qarşı mübarizə aparmalarına baxmayaraq, Türkiyənin Zaqafqaziya ilə müharibədə axıdılmış qanların əvəzi olaraq Batum sülh konfransında Ermənistan və Gürcüstanla paralel olaraq Azərbaycandan da ərazi tələb etməsini və son nəticə olaraq buna nail olmasını təbii və normal qəbul etmək mümkün deyildir. Xəlil bəy bu məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə danışıqlar apar-dıqdan sonra Türkiyənin hərbi yardımına ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını aldı. Beləliklə, Osmanlı öz nəzarəti altın-da kiçik bir erməni dövləti yaradaraq onu tanıyan ilk dövlət oldu. Bu-nunla da Türkiyə beynəlxalq aləmdə “erməni məsələsi” ilə bağlı ona qarşı olan qınağı aradan qaldırdı [4, 165-173].

İyun ayının 4-də Batumda imzalanan müqavilənin 4-cü maddə-si Azərbaycan üçün daha çox önəmli idi. Burada Osmanlı, Azərbay-cana ehtiyac olarsa, hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürürdü. Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi 1918-ci ilin əvvəllərindən ar-tıq Ənvər paşa və silahdaşlarının diqqət mərkəzində idi. Bu qüvvələ-rin strukturu müəyyənləşdirilmiş və ona rəhbərlik edə biləcək bir ne-çə namizəd nəzərdən keçirilmişdi. İlk əvvəl Ənvər paşa ögey qardaşı Nuru bəyin kifəyət qədər cavan olmasını nəzərə alaraq qurulacaq or-duya rəhbərlik etməsinə tərəddüd etsə də, sonradan Nuru bəyin po-tensialını götür-qoy etmiş və bu vəzifəyə uyğun bilmişdi. Nuru paşa 1918-ci il mart ayının ikinci yarısında Azərbaycana doğru hərəkətə başladı. Ənvər paşa aprelin 5-də Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid təlimatnaməni təsdiq etdi. Osmanlı Almanıyanın əks-reaksiyasından ehtiyat etdiyindən Qafqaz yürüşünü Osmanlı ordusu-nun hərbi əməliyyatı kimi yox, qurulacaq ordunun azərbaycanlılar-dan təşkil edilməsi kimi təbliğ edirdi [8]. Buna görə də, yeni qoşun

birdəşməsinə Qafqaz İslam Ordusu adının verilməsi Almanıyanı şüb-hələndirməmək üçün seçilmiş bir fənd idi. Nuru paşa may ayının 9-da Təbrizə çatdı və 20-də Araz çayını keçərək Gəncəyə doğru irəlilədi. Nəhayət mayın 25-də Gəncəyə daxil olduqdan sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələri ilə əlaqə yaratdı və həmin bölgələrdə müqavimət dəstələrinin təşkilinə başladı. Qafqaz İslam Ordusunun qərargahı da Gəncədə yerləşirdi. Nuru paşa burada vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Ənvər paşaya müraciət edərək mövcud qüvvələrlə Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı qarşısına qoyulan vəzifələrin həllinin mümkün olmayacağını bildirmiş, əlavə qüvvə istəmişdi. Bu müraciətdən sonra Ənvər paşa tərkibində 5575 süvari, 257 zabıt olan 5-ci Qafqaz diviziyasını Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edilməsi əmrini verdi [2, s.146]. Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətinə bir dəfəlik son qoymaq üçün Xalq Komissarlar sovetinin hərbi işlər üzrə Komissarı Q.Korqanov Qırmızı Orduya Gəncə üzərinə hücum əmrini verdi. Nuru paşa Gəncə ətrafındakı mövcud təhlükəni aradan qaldırmaq üçün birinci vəzifəsinin bu ərazidəki ermənilərin tərksilah edilməsi olduğunu yaxşı başa düşürdü. İyun ayının 10-da başlanan tərksilah iyunun 12-də ermənilərin təslim olması ilə başa çatdırıldı. Qafqaz İslam Ordusu ilə XKS-nin qoşunları arasında ilk döyüş iyunun 16-18-də Qaraməryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. 7 saat davam edən döyüşdə düşmənlər Qaraməryəm kəndini ələ keçirə bilsə də, qızğın döyüş əməliyyatları davam edirdi [1, s.357]. İlk uğursuzluğa baxmayaraq, Türk-Azərbaycan qoşunları mövcud imkanları tam səfərbərliyə alaraq hərbi təşəbbüsü ələ keçirməyə çalışırdılar.

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi 7 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula yollandılar. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı hökumətinin başçısı və digər rəsmi şəxslərlə görüşlərinin müsbət nəticəsi olmuşdur. Türkiyə, Azərbaycana 10 il müddətinə iki milyon lirə həcmində borc verməyi qərara aldı. Azərbaycan pullarının çapı da İstanbulda başlandı. Həmçinin Türkiyə, Azərbaycana istənilən qədər müəllim və kitab göndərməyə razılıq verdi. Bununla da, müstəqil Azərbaycanın ilk diplomatik addımları

İstanbul görüşlərində atılmış, Türkiyə ilə hər tərəfli əlaqələrin əsası qoyulmuşdu [7, s.43-44].

Bakı sovet qoşunlarının Gəncəyə hücumunun qarşısı iyunun sonların da Göyçayda alındı. İyunun 27-dən iyulun 1-ə qədər davam edən vuruşma cəbhənin taleyini həll etdi. Göyçay vuruşmasında Kommuna qoşunlarının məğlubiyyəti bolşevik ordusu içərisində fərariliyi gücləndirdi. Türk-Azərbaycan qoşunları iyulun sonlarında artıq Bakıya yaxınlaşdılar. Bakıda siyasi-iqtisadi böhran daha da dərinləşdiyindən Stepan Şaumyanın dəstəsi istefa verməyə məcbur oldu. Bakı sovetinin iyulun 25-də keçirilən iclasında İngilis qoşunlarının dəvət olunması haqqında qərar qəbul edildi. Bakıda yaranmış Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti adlanan yeni yad rejim Qafqaz İslam Ordusunun hücumunun qarşısını ala bilmədi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman Bakıda ingilis generalı Denstervilin qüvvələri ilə möhkəmlənmiş erməni-rus birləşmələri 16-65 yaş arasında olan kişiləri məcburi surətdə orduya çağırmış və buna etiraz edən 600 müsəlmanı edam etdirmişdilər [2, s.157]. Nəhayət avqustun 26-da Palçıq vulkanı istiqamətində türk ordusunun güclü hücumu başladı. Qafqaz İslam Ordusunun əsgər və zabitlərinin sayı 14 minə çatırdı. Onların 8 mini Osmanlı, 6 mini isə Azərbaycan türkləri idi.

Azərbaycan məsələsində Almaniyanın iki başlı oyunu Osmanlı'nı öz müttəfiqindən narazı salmışdı. Bakı neftinə nail olmağa çalışan Almaniya bu siyasətini Rusiya vasitəsi ilə həyata keçirməyə çalışırdı. Bakının azad edilməsinə heç cür razı olmayan Rusiya Almaniya ilə danışıqlar aparmaq qərarına gəldi. Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə olaraq avqustun 27-də Türkiyədən gizlin rus-alman müqaviləsi imzalandı. Bu sənədin Azərbaycana aid olan 14-cü maddəsində Almaniya üçüncü dövlətin, yəni Osmanlının hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı, Quba mahallarının müəyyən olunmuş sərhədlərini keçməməsinə kömək etməli idi. Rusiya bunun əvəzində isə Bakı əyalətindən çıxarılan neftin dördüdə bir hissəsini Almaniya verməli idi. Türklərin Bakıya buraxılmamasını istəyən ingilislər də Almanlarla separat sövdələşmə aparmağa cəhd etdilər. Hətta bəzi ingilis arxivlə-

rində İngiltərə hərbi sənaye naziri U.Çörçillin bununla əlaqədar olaraq general Lüdendorfla əlaqə saxladığı bildirilir. Yalnız bu zaman üstün mövqedə olan Almanlar Cənubi Qafqazda ingilislərlə hər hansı razılaşmanın imzalanmasını yol verilməz saydılar [5, s.124]. Göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya daxil olmasına mane ola bilmədilər. Nuru paşa sentyabrın 14-ü axşam saat 20:30-da Bakı şəhərinə hücumu başa çatdırmaq üçün 100 saylı əmr imzaladı. Müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görən Sentrokaspi diktaturası döyüşdən çıxaraq Bakını tərk etməyə başladı. Beləliklə, sentyabrın 15-də Bakı düşməndən azad edildi və sentyabrın 17-də paytaxt elan edildi. Bakının azad olunması ilə Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini Respublikanın bütün ərazisində bərqərar etdi. Lakin Azərbaycan üçün açılmış yeni imkanlar gerçəkləşmədən vəziyyət köklü surətdə dəyişdi. İmperialist müharibənin iştirakçısı olan Osmanlı məğlub sayılaraq, 1918-ci il oktyabrın 30-da İngiltərə ilə Mudros sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtlərinə görə, Türkiyə qoşunları Azərbaycanı tərk etməli, Bakının müttəfiq qoşunları tərəfindən tutulmasına etiraz etməməli idi [7, s.51]. Mudros sülh müqaviləsi nəticəsində Osmanlının yardımından məhrum olmağımıza baxmayaraq, müstəqil Azərbaycan dövlətinin təşəkkülündə bu dövlətin mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 ay yaşasa da, onun əsrə bərabər fəaliyyəti xalqımızın tarixində dərin iz buraxdı. Cümhuriyyətimizin banisi sayılan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal olunmasından sonra da xalqının gələcəyi üçün son nəfəsinə qədər daim mübarizə aparmışdır. Türkiyə 1923-cü il oktyabrın 29-da Cümhuriyyət elan edildi və onun ilk prezidenti Qazi Mustafa Kemal Paşa oldu. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa edə bildi. Bu zamandan etibarən Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında yenidən başlanan fəal ictimai-iqtisadi, siyasi əlaqələr bu gün də davam etdirilməkdədir. Son olaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu M.K.Atatürkün M.Ə.Rəsulzadə haqqında fikirlərini qeyd etmək istəyirəm. “Məhəmməd Əmin Bəy, mən dünyaya səndən üç sənə erkən gəldim. Ancaq bütün

türk dünyasında Türkün istiqlal bayrağını sən ucaltmış və bayraq enməsin deyər, mən sənə əlindən alıb Türkiyə üzərində dalğalandırdım. Enməz deməyə bu bayraq, enməyəcək!”

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, 693 s.
2. Anar İsgəndərli. Azərbaycan həqiqətləri (1917-1920). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 226 s.
3. Cəmil Həsəni. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, “Gərisma” MMC, 2009, 549 s.
4. Vəlif Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azər nəşr, 2011, 473 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Nurlar, 2008, 695 s.
6. Teymur Qasımlı. Azərbaycan türklüyünün kahramanı Mehmed Emin Resulzadə (1884-1955). (Online). Mənbə:
https://www.academia.edu/32450112/azerbaycan_turklugunun_kahramani_mehmet_emin_resulzade_1884_1955
7. Nəsim Nəsimzadə, Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, Ay-Ulduz, 1996, 304 s.
8. Mehman Süleymanov. Nuru paşa. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1999, 142 s.

Фатима ДЖАРУЛЛАЗАДЕ

*Студентка I курса исторического факультета
Бакинского Государственного Университета*

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ С ОСМАНСКИМ ГОСУДАРСТВОМ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ

В начале XX века положение мусульман, проживающих в Закавказье было слишком напряженным. После распада Российской империи, некоторые населявшие её народы пытались завоевывать свою независимость. Азербайджанский народ был

вынужден просить помощи у Османского государства по мере тяжелой ситуации, воцарившейся в Азербайджане, и учинения армянами в отношении мусульман акта геноцида. В статье говорится о дипломатических отношениях между Азербайджанской Народной Республикой и Турцией, о Кавказской политике Османского государства и о той роли, которую сыграла Турция при провозглашении независимости Азербайджана.

Fatima JARULLAZADE

*I course student of the Faculty of History
of Baku State University*

RELATIONSHIP OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC WITH OTTOMANS IN POLITICAL AND NATIONAL INTERESTS CONTEXT

Condition of muslims living in South Caucasus was extremely heavy in the beginning of XX century. Inclination of nations placed in this territory to independence was increased after destruction of Russian Empire. Heavy condition occurred in Azerbaijan and committing of genocide by armenians against muslims obliged Azeri people to apply for aid to Ottoman state. Article is devoted to diplomatic relations made between Azerbaijan Democratic Republic with Ottoman Empire, Caucasus policy of Ottomans and role of Turkey played in declaration of our independence.

Xəyalə HÜSEYNOVA

“Türk dünyası tarixi” ixtisası üzrə magistrant,

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: xeyalehuseyn@outlook.com

**AXC-nin SÜQUTU VƏ HAKİMİYYƏTİN BOLŞEVİKLƏR
TƏRƏFİNDƏN ƏLƏ KEÇİRİLDİYİ DÖVRDƏ
AZƏRBAYCANDA VƏZİYYƏT**

Elmi rəhbər:

İsmayıl MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, AXC parlamenti, Azərbaycanda hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi, XI Qızıl Ordu, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda antisovet üsyanlar

Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, Парламент АНР, захват власти большевиками в Азербайджане, XI Красная Армия, антисоветские восстания в Азербайджане в 20-х годах XX века

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Parliament of the ADR, XI Gold Army, The takeover of the Bolsheviks in Azerbaijan, Anti-soviet rebellions in Azerbaijan in 1920s

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Bu hadisə Rusiya imperiyasının tərkibində yaşayan xalqların milli hərəkətində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. 1918-ci il 28 may ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadı. 28 aprel 1920-ci ildə yerli olmayan xalqların, xüsusən də ermənilərin yardımları və XI Qızıl Ordunun hücumu ilə Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Azərbaycanda sovetləşməyə keçid yerli əhalinin üsyanlarını ilə nəticələndi. Məqalədə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanlardan bəhs edilir.

1918-ci il 28 mayda istiqlaliyyətini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün türk və müsəlman aləmində ilk demokratik par-

lamentli respublika idi. Xalq Cümhuriyyəti qısa sayıla biləcək 23 ay ərzində mövcud oldu. Hakimiyyətdə olduğu zaman kəsiyində bir çox milli məsələləri ilk dəfə həyata keçirən Müsəlman və Şərq dünyasının bu ilk Cümhuriyyətinə ölkədəki «beşinci kalonun» əli, kommunistpərəst və Lenin sevdalılarının yardımı, XI Qızıl ordunun işğalı ilə son qoyuldu. İşğaldan sonra ölkədə baş verən siyasi proseslər, əhalinin və cümhuriyyət xadimlərinin, xüsusilə «Müsavətçilərin» taleyi çox fərqli oldu. Bağlanmış andlaşmanın heç bir şərtinə əməl etməyən Sovet ordusu Azərbaycanda sözün tam mənasında qətlə həyata keçirdi. «Sovet cəza məşini» ölkədəki bir çox aydının ya birbaşa ölüm əmrini verir, ya da Sibir və Qazaxıstanın dondurucu çöllərində ölümə təhkim edirdi. Bu dövr düşüncülərin bir qismi xaricə qaçmağa imkan tapmışdılar. Onlar Azərbaycanın Mühacirət tarixini yazacaq, bir çox siyasi partiyalar gizli fəaliyyətlərini davam etdirərək “bir kərə yüksələn bayrağı” bir daha qaldırmağa çalışacaq və ölkədəki bu qırmızı terrora qarşı mübarizəni həm ölkədə, həm də mühacirətdə davam etdirəcəkdilər.

Cümhuriyyətin süqutu təkcə siyasi və mədəni işğal deyil, tam mənası ilə ölkənin milli sərvətlərinin talan edilməsi idi. Hər il tonlarla xammal Azərbaycandan digər sovet ölkələrinə daşınacaq və buna «qardaşlıq yardımı» donu geydiriləcəkdi. Cümhuriyyətin həll edə bilmədiyi torpaq islahatı kökündən dəyişdirilərək, bütün ölkədə əhalinin torpaqları və əmlakı müsadirə ediləcək, kolxozlar və sovxozlar yaradılacaqdı. Bütün bunlar 28 aprel 1920-ci ildən sonra başlayacaqdı...

Beynəlxalq arenada dövlət müstəqilliyinin tanınmasına baxmayaraq, bolşevik Rusiyası Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəmir, imperiyanın 1914-cü il sərhədlərini bərpa etməyə çalışırdı. Bunun üçün Bakıda və digər bölgələrdə kəndli çıxışları təşkil edən yerli kommunistlər hökuməti devirmək üçün can-başla xidmət edirdilər.

1918-ci ilin dekabrında keçirilən tətildə 12 mindən çox fəhlənin iştirakına nail olan kommunistlər, 1919-cü ilin mayında ikinci tətilərini keçirdilər. 1919-cu ildə cənub bölgəsində bolşeviklər tərəfindən qızışdırılan əhali milli hökumətə qarşı qiyam qaldırdı. Qiyam hökumət qüvvələri tərəfindən həmin ilin avqustunda yatırıldı. Azərbay-

can bolşeviklərinin əsas sosial dayağı qeyri-müsəlman əhali idi [3, s.200]. Bunu aprel işğalı ərəfəsində Rusiyanın işini asanlaşdırmaq üçün qərb bölgələrində qiyam qaldıran ermənilərin simasında görə-cəyik.

Cümhuriyyətin torpaq islahatını gecikdirməsindən istifadə edən bolşeviklər hökumət əleyhinə kəndli çıxışlarını artırırdılar. Bu üsyan-ların ən böyüyü Gəncədə baş verdi, 1919-cu ilin sentyabrında yatırıl-dı [3; s.200].

1920-ci ilin yanvarında Antanta tərəfindən dövlət olaraq rəsmi şəkildə tanınan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə RSFSR Xalq xari-ci işlər komissarı G.V.Çiçerin tərəfindən 23 yanvarda daha təcavüz-
kar ikinci nota gəldi. Denikinə qarşı birgə mübarizə aparmağı hədəf-ləyən Çiçerin Rusiya nümunəsində Azərbaycanın istiqlalıyyətini ta-nımaq istəmirdi. «*Denikin Rusiyanın daxili məsələsidir, Azərbaycan heç bir dövlətin daxili məsələsinə qarışmır*» - Fətəli xan Xoyskinin ca-vabı Sovet Rusiyası tərəfində ağqvardıyaçı qüvvələrə qarşı kömək ki-mi dəyərləndirildi. Polşa, Finlandiya, Balkan dövlətləri də daxil ol-maqla, Denikin hökuməti Azərbaycanın istiqlalıyyətini qəbul etdiyi halda, Sovetlər Qafqaz milli hökumətlərini tanımaq istəmirdi [6, s.397]. Qafqazda 1914-cü ilin sərhədlərinin bərpasına çalışan Sovet Rusiyası yeni yaranmış respublikaları “Vahid və Bölməz Rusiyanın” tərkib hissəsi hesab edirdi.

Bolşevik hökuməti ilk əvvəl Azərbaycana qarşı açıq təcavüz si-yasəti aparmırdı, düşünürdülər ki, yerli kommunistlərin əli ilə res-publikanı yıxmaq daha rahat olacaq. Bu məqsədlə yerli kommunist qurumlarına böyük həcmdə silah sursat, döyüş avadanlıqları və ma-liyyə də göndərmişdi [6, s.399]. Kommunistlərin fəallaşdığı bir za-manda, hökumətdə başlanan böhranlı vəziyyət - Bakıda olan Türkiyə kommunistləri və ittihadçılar xalq içərisində olan nüfuzlarından isti-fadə edərək, rus ordusunun gəlişi münasibətilə təbliğat aparırdılar. Türklər iddia edirdilər ki, guya Qızıl Ordunun məqsədi Bakını işğal etmək deyil, Anadoludakı milli müqavimətə köməyə getməkdir [3, s.200]. 1918-ci il yardımını ilə əhali arasında böyük sevgi qazanmış Xəlil paşanın və bir qrup bolşeviklərlə yaxınlığı bəlli olan türk hərbi-

çisinin XI Qızıl Ordunun Bakıya girmədən, Ermənistandan keçərək Anadoluya köməyə getməsi, lakin Müsavat hökumətinin bu işə mane olması barədə yazılan söz-söhbətlər gərginliyi daha da artırdı. Həmçinin, martın sonunda ermənilərin Qarabağda yenidən fəallaşmaları, qırğın törətmələri, əlavə olaraq XI Qızıl Ordunun Xaçmazdan sərhəddi keçməsi haqqında alınan teleqram hökumət dairələrində çaşqınlıq yaratdı [9, s.35]. Hökumət daxilindəki kommunistlətin canfəşanlığı, İttihadçıların bolşevikpərəstliyi və VI Hökumət kabineti yaratmaq vəzifəsi tapşırılmış Hacinskinin hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsini tələb etməsi ilə hökumətin təşkilini yubatması, iki tərəfdən hücum təhlükəsi məngənə arasında köməksiz qalmış Xalq Cümhuriyyətini çıxılmaz vəziyyətə saldı.

Yeni yaranmış Azərbaycan Kommunist partiyasının başına erməni əsilli Mikoyan gətirildi. Partiyanın əsas siyasi xətti milli hökuməti yıxaraq Sovet Azərbaycanı qurmaq idi. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Priumov və Zaxaryan ərazi güzəştləri qarşılığında Azərbaycan hökumətini devirmək planlarını Sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalinin qiyamı və Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibə elan etməsi planının ən mühüm hissəsi idi. Ermənilər qiyam üçün əlamətdar bir gün də seçdilər. 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Qarabağ istiqamətində başlamış erməni hücumunu basdırmaq üçün Azərbaycan hökuməti öz silahlı qüvvələrinin böyük bir hissəsini şimal sərhədlərindən çəkərək Qərbə doğru apardı. Ordunun qərb sərhədlərinə aparılması öz təsirini göstərdi, milli ordu bu qiyamı yatıraraq, Azərbaycanın qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etsə də [4, s.276], 72 minlik rus ordusunun yaxınlaşdığı şimal sərhədləri müdafiəsiz qaldı [3, s.201]. O zaman Azərbaycan ordusu yeni qurulmuş gənc ordu idi və şəxsi heyətinin tamamı 1919-cu ildə 20 min, 1920-ci ildə isə 40 min təşkil edirdi [1, s.179]. Bütün bunlar, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda siyasi vəziyyətin nə qədər çətin və təlatümlü olduğunu göstərirdi: “Şimaldan gələn xəbərlərə görə, Petrovsk ilə Samur çayı arasında bolşevik qüvvələri günü-gündən artır və onlar istənilən vaxt sərhəddi poza bilərdilər. Həmçinin, ölkə daxilində yaradılmış silahlı bolşevik dəstələ-

ri də hər an hökumətə qarşı üsyan qaldıracaq durumda idilər [12, s.662].

Şimal sərhədlərinin müdafiəsi üçün qərbdəki qoşunun geri çəkilməsi məsələsi parlamentdə mübahisələr yaratdı. Aprelin 16-da keçirilən parlament iclasında Fətəli xan Xoyski bildirdi ki, qoşunların Qarabağdan çıxarılması erməni silahlı qüvvələrinin daha da azğınlaşmasına səbəb ola bilər [12, s.662-663]. Milli ordunun şimal sərhəddinə gəlməsinin imkansız olması, sərhəddəki az sayda qoşunun yetərli müqavimət göstərə bilməməsi səbəbindən XI Qızıl Ordu sürətlə Bakıya doğru irəliləyirdi. Onu da qeyd edirəm ki, Bakıda da qoşunun sayı çox az – 2.000 nəfər idi və bu ordu sadəcə hökumət orqanlarını qoruyan mühafizə dəstələrindən ibarət idi [6, s.400].

Aprelin 21-i XI Qızıl Orduya verilən əmrə əsasən, ordu Bakını işğal etməli idi, lakin aprelin 23-də direktivə dəyişiklik edildi. Yeni əmrə əsasən ordunun məqsədi Bakını tutmaq deyil, Azərbaycanı işğal etmək idi. Ordu aprelin 26-da Azərbaycan sərhəddə xəttini pozmuş, Quba və Qusar işğal edilmiş, Samur sərhəddə qoşunlarının müqavimətinin heç bir əhəmiyyəti olmamış, milli ordu ağır itki vermişdir. Mehmandarovun yardım haqda təcili teleqramının da heç bir əhəmiyyəti olmadı [6, s.406-407].

Respublikanın sərhədlərinin pozulması, işğala məruz qalması haqqında hökumətin aprelin 27-də müttəfiqlərin Tiflis nümayəndəliklərinə məlumat verilir və xahiş olunurdu ki, Ermənistanın hücum etməməsi üçün təsir göstərilsin, yalnız bu halda Milli ordu bolşevik işğalına qarşı savaşa bilərdi. Aprelin 8-də Ermənistan hökuməti barışıq üçün müraciət etdi. Amma artıq gec idi [6, s.408]. Aprelin 27-də parlament hökuməti bolşeviklərə təhvil vermişdi.

XI Qızıl Ordunun hərbi-inqilab şurasının planına əsasən, ordu Bakıdakı bolşevik üsyanından iki gün sonra şəhərə daxil olacaq, bununla da Rusiyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini işğal etmədiyini, hökumətin yerli bolşeviklərin üsyanı nəticəsində devrildiyini göstərmək istəyirdilər. Amma hadisələr fərqli məcrada inkişaf etdi. Belə ki, aprelin 27-də XI Qızıl Ordu müharibə elan etmədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd bütünlüyünü pozdu və elə də ciddi bir

müqavimətə rast gəlmədən Bakıya doğru irəlilədi. Həmin gün gündüz saat 12-də AKP MK, RKP Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə konfransı hakimiyyətin təhvil verilməsi barədə Azərbaycan parlamentinə ultimatum verdilər [16, s.212]. *«Bolşeviklər on iki saat ərzində hakimiyyətin təslim edilməyəcəyi təqdirdə Bakı proletariyatının amansız mübarizəyə başlayacağını»* bildirdilər [9, s.35].

Parlamentdə «Müsavat», «Əhrrar», «İttihad», sosialistlər, bitərəflər qrupu və s. müsəlman partiya və təşkilatları arasında mübarizənin güclənməsi respublikada siyasi sabitliyi pozaan mühüm amillərdən idi [4, s.276]. Xüsusilə, Hacinskinin bolşevikləri dəstəkləməsi və təkidlə hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək tələbi Müsavatı hiddətləndirdi. İşğaldan iki gün əvvəl Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd qoşunları komandanı Əmirxan Xoyskidən alınan teleqramda deyilirdi: *«Qızıl Ordu ac, başsız və azğın birliklər olduğundan böyük təhlükə kəsb edirlər»*. Bu teleqramın üstünə Xəlil bəy Xasmməmmədov Hacinskiyə dönərək *«Budur, sənin bolşeviklərin ...»* deməklə kifayətlənir. Parlamentin müstəqillik bayraqdarı olan hər kəs onu bolşevik casusu hesab edirdi. Hacinski nitqində bu xaosdan çıxmanın tək məntiqli yolunun hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi olduğunu israrla bir daha vurğuladı. Ona görə də M.Ə.Rəsulzadə onu hər zaman xəyanətdə günahlandırır. Hacinskinin təklifi sadəcə Müsavatçıların kəskin etirazına səbəb oldu. Məsələ ilə bağlı Müsavatın mövqeyi aşağıdakı kimi idi: *«Rusiya və rusların, hansı partiya və hansı rəng altında təmsil olunmalarından asılı olmayaraq, rus idarətməsi altında köhnə Rusiya bərpa olunacaqdır. Bolşevizim xalqların düşmənidir»* [15, s.32-33].

27 aprel 1920-ci il axşam saat 20.00-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təcili və fəvqaladə iclası oldu. Şəhərdə vəziyyət olduqca gərgin idi. Kommunistlərin silahlı dəstələri şəhərin içində və çölündə ən mühüm obyektləri: dəmiryolu vağzal, poçt, teleqraf, radiostansiya, polis məntəqələri, iri neft mədənləri və sənaye müəssisələri, hərbi və ticarət limanı və s. yerlər ələ keçirildi, Bakı – Gəncə telefon və teleqraf əlaqəsi kəsildi. Bu da hökumətə sadıq qüvvələrin paytaxta kö-

məyə gəlməsinə əngəl oldu. Bakı qarnizonunun, Bakıdakı türk hərbiçilərinin və yerli kommunistlərin ruslara köməyi milli hökumətin devrilməsi prosesini daha da sürətləndirdi. Həmçinin, Xəzər hərbi donanması heyətinin kommunistlərdən təşkil olunması, Qızıl Ordu Bakıya girər-girməz tərəf dəyişdirməsi və partiyanın Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi ultimatum sonrası dəniz qüvvələrinin hərbi gəmilərinin toplarını birbaşa hökumət binasına yönəltməsi hakimiyyətin işini olduqca çətinləşdirdi [4, s.294-295].

Ultimatumu müzakirə etmək üçün parlament iclasından əvvəl M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Q.Qarabəyov, A.Səfikiürdiski, A.Qardaşovdan ibarət komissiya yaradıldı. Komissiya ultimatumu cavab olaraq variantlar hazırladı və parlamentin müzakirəsinə verdi. Gündəlikdəki əsas məsələ hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilib-verilməməsi məsələsi idi. Bəzi deputatlar qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün Bakıdan çıxmaq və mübarizəni Gəncədə davam etdirmək təklifini irəli sürdülər, lakin bu təklif qəbul edilmədi. Təslimçi mövqe tutmuş Hacinski deputatları inandırmağa çalışırdı ki, Qızıl Ordu Bakıda qalmayacaq, birbaşa Anadoluya köməyə gedəcək. Müsavatın adından çıxış edən Rəsulzadə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini izinsiz pozan bu ordunun dost deyil, qəsbkar, düşmən olduğunu, məqsədlərinin isə hakimiyyəti ləğv etmək olduğunu bildirdi. Sonda hökumətin hakimiyyəti aşağıdakı 6 şərt daxilində bolşeviklərə verilməsi haqda razılıq əldə olundu:

1. Rus ordusu Bakıya daxil olmadan, birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;
2. Azərbaycanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüzdən və işğaldan qorunacaq;
3. Azərbaycan ordusu saxlanılacaq;
4. Azərbaycanda siyasi partiyaların fəaliyyət azadlığı təmin olunacaq;
5. Cümhuriyyət xadimləri, parlamentin üzvləri, dövlət idarələri qulluqçularının iş yeri saxlanacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;

6. Azad şəraitdə toplanacaq Azərbaycan Şuraları hakimiyyətin formalarını təyin edəcək [3, s.203; 4, s.295-296].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qəbul etdiyi bu məcburi qərar 1920-ci mayın 6-da “Kommunist” qəzetində də dərc olundu [1, s.416].

Sovet hökuməti yuxarıda göstərilən şərtlərin heç bir bəndinə əməl etmədi: dövlət adamları təqib olundu, mühacirətə getdilər, sürgün olundular, bəziləri gizli məhkəmələrdə mühakimə olunub, xəlvəti hökmlərlə ölüm cəzası aldılar; ordu buraxıldı, hətta zamanında İtaliyadan milli ordunun əsgərləri üçün sifariş verilmiş hərbi geyimlər də müsadirə olundu; bütün siyasi partiyalar ləğv olundu, tək partiyalı – Kommunist partiyalı – sistemə keçildi; SSRİ təşkil edildikdən sonra isə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi ittifaqın tərkindəki dövlətlər arasında «*sərhədsiz Sovet dövlətləri*» şüarı ilə qonşularına «pay» olaraq verildi. Və ilk maddə, Anadoluya yardıma getməli olan rus ordusu vədini tamamilə unudaraq, 70 ildən çox bir zamanda Bakıdan çıxmadı.

XI Qızıl Ordunun gəlişini sakitliklə qarşılayan Azərbaycan xalqının bu sükutu uzun çəkmədi. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı əleyhinə müqavimət hərəkatı 28 aprel işğalından az sonra bütün Azərbaycanı бүрүdü. Üsyanın əsas hərəkatverici qüvvəsini Milli ordunun zabıt və əsgərləri təşkil edirdilər. Sovetlərə qarşı müqavimət hərəkatı Gəncə, Tərtər, Ağdam, Şuşa, Şəki, Zaqatala, Lənkaran, Quba, Göyçay kimi bir çox şəhər və qəzalarda baş verdi. Milli orduya dəstək verən yerli əhali Şura hökumətini tanımaq istəmirdi [14, s.83].

İlk üsyan Şuşada baş tutmadı, üsyandan tez xəbər tutan bolşeviklər, hərəkat başlamamış onun qarşısını aldılar. Ucar və Bərgüşad-da yeni hökuməti qəbul etmək istəməyən əhali dəmir yolunda Qatarların hərəkatını dayandırmağa cəhd göstərdi [2, s.346].

Qırmızı Ordunun əsgərləri ilə ayrı-ayrı toqquşmalar artıq hər yerdə başlamışdı. Bütün ölkə silahlı düşərgəyə çerilmişdi, lakin üsyançı qrupları mütəşəkkil deyildilər [8, s.48]. Ümümlilikdə, sovet hakimiyyətinə qarşı etirazlar müxtəlif formalarda təzahür edirdilər: sovetlər əleyhinə söylənti yaymaq, milli propaqandalar, dini və milli

adət-ənənələrin müdafiəsi, sovet əleyhdarı təşkilat və birliklərin qurulması, sabotaj, sui-qəsdlərin hazırlanması, zorla müsadirə olunacaq əmlakın və ərzağın gizlədilməsi və ümumxalq dirənişi. Bunlardan ən təsirli ümumxalq dirənişi - xalq üsyanları idi [15, s.95].

İlk antisovet üsyanlardan biri Tərtərdə, Cavanşir rayonunda baş verdi. Sovet işğalından qəzəblənən əhalinin üsyana qalxmasına dəstək verən hadisə Şəki alayına aid atların sovetlər tərəfindən müsadirə olunması zamanı milli ordunun əsgərlərinin müqavimət göstərməsi nəticəsində çıxan mübahisədə əsgərlərin öldürülməsi, həmçinin yerli bəylərin xalqı dəstəkləməsi oldu. Milli ordunun əsgərlərinə divan tutulmasının ardından şəhərdə tam bir qətlim həyata keçirən bolşeviklər, xalqın nifrətini qazandılar [15, s.95-96]. Burada əhali yerli qarnizonun dəstəyi ilə 500 qırmızı əsgəri tərksilah edib, məhv etdi [8, s.48]. Ehtimal olunur ki, bu atışmalarda üsyançılardan da şəhid olanlar var idi, çünki verilən məlumatlarda 28 may 1920-ci ildə Tərtərdə şəhid dəfnlərinin olduğu bildirilirdi [13, s.444]. Tərtər üsyanı və qazanılan uğurlar əhalinin əhval-ruhiyəsini qaldırdı, yerli bəylər əhalini inandırmağa çalışırdılar ki, qırmızı ordunun Nikolay ordusundan bir fərqi yoxdur, hətta bu ordu daha açınacaqlı və səfil bir durumdadır. Qalibiyyət eşqi ilə yanan yerli əhali uğurlu dirənişini davam etdirir və Bərdəyə doğru yürüş edir. Yol boyunca ətraf kəndlərin əhalisi də onlara qoşuldu. Nəticədə, Bərdə rəslərdən təmizləndi. Üsyançıların uğurlarından ruhlanan ətraf rayonlar da onlara dəstək verməyə başladılar. Cavanşir qəzasında və Şuşada da sovetlərə qarşı üsyanlar başladı. Tərtər üsyanı Gəncədə də böyük əks səda doğurdu. Bütün bölgəni üsyan dalğası bürüdü [15, s.96].

Gəncə üsyanının təşkilatçıları buradakı milli qüvvələr idi. Onlar mayın 25-də sovet hakimiyyətinə və onun ordusuna qarşı fəal çıxışlara başladılar. Əsgər və zabidlərin tərksilah edilməsi cəhdi, milli ordunun ləğvi və yeni sovet Azərbaycanı ordusunun təşkilinə təşəbbüs, yerli zabidlərin işdən çıxarılması mayın 28-dən 29-na keçən gecə 1.800 nəfərlik Gəncə qarnizonunun üsyan qaldırmasına səbəb oldu [5, s.45].

Sovet işğalının ilk dövrlərində hərbi hissələrdə yad ünsürlərə inamsızlıq bolşevik siyasətinin aparıcı xətti hesab olunurdu. AKP-in II qurultayında xüsusilə də orduda və hərbi xidmətdə azərbaycanlılardan çəkinmələrini bu cür açıqlayırdılar: “Müsəlmana inanmaq olmaz. Ola bilsin ki, o yaxşı kommunistdir, ancaq yenə də müsəlmandır. Çünki onun qəlbində Müsavat ruhu var” [7, s.45].

Üsyanı idarə etmək üçün Əsgəri Şura yaradıldı. Şuraya general Cavad bəy Şıxlinski, general Məhəmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və digərləri daxil idilər. Üsyanın başlanması haqqında əvvəlcədən məlumatlı olan Qızıl Ordu həmləni ilk başladan tərəf oldu. 25-dən 26-a keçən gecə, səhər 3-ə doğru hücumla keçən Qızıl Orduya qarşı Milli Ordu müdafiə mövqeyində idi. İlk üsyanlar başladığında sadəcə 250 nəfərlik yerli qarnizona sahib olan Gəncə üsyanının iştirakçılarının sayı xalqın dəstəyi ilə 12 min nəfərə çatdı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin verdiyi raporta əsasən Gəncədə hər küçə, hər ev uğrunda mübarizə gedirdi. Sovetlər üsyanı yatırmaq üçün bölgəyə çox sayda əsgər birlikləri cəlb etmişdilər. Eyni zamanda əhalini inqilabı dəstəkləməyə çağıran sovetlər xalq içərisində dəstək görə bilmədilər [15, s.97-99].

Bölgəyə cəlb edilən Sovet əsgərlərinin sayının 20.000-dən artıq olması üsyançıların şiddətli müqavimətinə baxmayaraq qaçınılmaz sonu gətirdi. Ardınca şəhərdə böyük soyğun və vəhşət saçıan sovet ordusu əsgərlərinin fəaliyyəti başlandı. Şəhər xarabazarı xatırladırdı. Gəncənin əhali sayında yarı-yarıya azalma müşahidə olunurdu. Əgər 1920-ci ilə qədər burada əhalinin sayı 80.000-in üstündə idisə, sovet rəsmi orqanlarında verilən rəqəmlərə əsasən 1920-ci ildə bu, 42.000 min nəfər idi. Ruslar və bütün üsyanlar boyunca Qızıl Ordunun əsas dəstək qüvvəsi olan ermənilər şəhərdə qadın, qoca, uşaq demədən əhaliyə divan tuturdular [15, s.100-101].

Gəncə üsyanının bu qədər şiddətli və qorxuducu olması səbəbindən bolşeviklər güman edirdilər ki, yerli əhalinin müqaviməti qırılacaq və xalq arasında qorxu yaranacaq. Amma hadisələr əks istiqamətdə inkişaf etdi. Gəncədə baş verənlər xalqın nifrətini və mübarizə əzmini daha da artırdı. Gəncə üsyanının təsiri Qarabağa da ya-

yıldı. Üsyanın baş vermə səbəblərində Gəncə üsyanının təsiri ilə yanaşı bölgədə baş vermiş etnik toqquşmalar da mühüm rol oynadı. Milli ordu əsgərlərinin daşnaklara qarşı apardığı mübarizə və yerli əhalini ola biləcək hücumlardan müdafiə etməsi, əksinə Sovetlərin «öz təbəə» adlandırdığı yerli əhalini ermənilərdən müdafiə etməməsi, qarşı cəbhədə yer alaraq bu özbaşnalıqları izləməsi, yerli əhalinin qırılmasına göz yumması Sovetlərin nüfuzunu daha da aşağı saldı, xalqın milli ordunu dəstəkləməsinə təkan verdi [7, s.47].

Qarabağ üsyanına 1918-ci ildə Azərbaycana gəlmiş, Qafqaz-İslam ordusunun komandanı Nuru paşa rəhbərlik edirdi. Qısa zamanda üsyan Şuşa, Ağdam və Bərdəni də əhatə etdi. Üsyanda Azərbaycan piyada polku və yerli bəylərin silahlı dəstələri iştirak edirdilər [5, s.45]. İyunun 5-də Şuşa, daha sonar Xankəndi və Ağdam da Sovet qoşunları təmizləndi. Sovetlər qoşunlarını Tərtər çayı istiqamətində geri çəkildilər. İyunun 9-da XI Ordunun komandiri Qarabağ üsyanını yatırmaq üçün xüsusi əmr verdi. “İtirilmiş ərazilərin” geri qaytarılması üçün hərbi əməliyyatlara başlanılması nəzərdə tutulurdu. 1920-ci ilin iyununda çoxsaylı toplardan, zirehli maşınlardan, hərbi təyyarələrdən istifadə edən bolşeviklər həm say, həm də hərbi imkanların üstünlüyü səbəbindən Qarabağ üsyanını boğdular [13, s.447-450].

Ard-arda üsyanların yatırılması əhalini və milli ordunu ruhdan salmırdı. Yeni üsyan Zaqatalada başladı. Ancaq digər üsyanlardan fərqli olaraq burada üsyanı başladan yerli xalq oldu, ordu sonradan üsyana qoşuldu. Artıq Azərbaycana çox sayda ordu toplamış rusların bu üsyanları yatırması uzun çəkmirdi. Zaqatala üsyanı məğlub oldu. Üsyanın öncüllərindən 36 nəfər sovet gülləsinin qurbanı oldu [15, s.116-117].

Sovetlərə qarşı ciddi müqavimət hərəkətinin baş verdiyi digər bir bölgə də Göyçay idi. Zorla bölgəni işğal edən Sovet dəstələri və Göyçay qəzası İnkılab Komitəsi bölgədəki mülk sahiblərinin hər cür mülklərini müsadirə etdi. Göyçay üsyanının həqiqətləri ÇEKA tərəfindən açıqlanmamışdır. Daha sonralar M.C.Bağirov üsyanın başlanmasında türkiyəli Camal paşanın təsirli rol oynadığını vurğulayacaqdı. Digər üsyanlar kimi Göyçay üsyanı da bastırıldı. Göyçay üsyanını

digər üsyanlardan fərqləndirən ən önəmli cəhəti milli müqavimət hərəkatında qadınların da iştirak etməsi idi. Ümümiyyətlə 1922-1923-cü illər Göyçayda sovetlərə qarşı baş vermiş hərəkatlarda qadınların da iştirakının çox önəmli yeri olmuşdu [15, s.123].

Üsyanlar yalnız böyük şəhərlərlə yekunlaşmadı, digər qəzalarda və şəhərlərdə də Sovetlərə qarşı xalq çıxışları davam edirdi. 1920-ci il 1 iyunda Hacıqabul və Kürdəmirdə, 14 iyunda Şamaxıda, iyulda Salyan və Şamaxıda, avqustunda Qubada, payızında Şəki, Lənkəran və Astarada, 1921-ci ilin yanvar-fevralında Naxçıvanda, fevralında Yardımlıda, aprelində Tovuz və Qazaxda, iyununda Bakıda üsyanlar başladı [15, s.118-139]. Antisovet üsyanların yatırılması sovetlərə həm maddi, həm də xeyli sayda insan itkisi hesabına başa gəlirdi. Azərbaycan Daxili İşlər Komissarı Bağirovun 1925-ci ildə verdiyi raporta görə, Azərbaycanda 52-dən çox üsyan qeydə alınmışdır [15; 95].

Üsyanların məğlub olma səbəblərinə gəlincə burada ən önəmli faktor əhalinin yetərli silah və cəhbəxanaya malik olmaması; bölgədə erməni və rus kökənli əhalinin xəyanəti, ruslarla işbirliyi; üsyanların plansız olması və bir mərkəzdən idarə olunmaması; üsyançılar arasında fərqli siyasi baxışların mövcud olması idi. Üsyanların təsirinin və müqavimət gücünün zəifləməsinin ən önəmli səbəbindən biri də M.Ə.Rəsulzadənin bolşeviklər tərəfində tutulması idi. Bu əhali arasında ruh düşkünlüyünə səbəb olmuşdu [15, s.141].

Cümhuriyyətin işğal regionunun siyasi xəritəsini, eyni zamanda bir ölkənin həm dövlət sistemini, həm də siyasi baxışını kökündən dəyişdi, onu başqa aspektə çıxardı. XI Qızıl Ordu özü ilə bərabər sosializmə xidmət edən bolşevik-kommunist bir quruluş gətirdi. Tarixi ədəbiyyatlarda «xalqlar həbsxanası» adlandırılan bu quruluş sözdə demokratik və müstəqil dövlətlərin «könüllü» olaraq bir ittifaqda birləşməsi idi. Reallıqda isə işğal və təcavüzlə birləşdirmiş respublikalar Rusiyanın üstünlüyünü tanımağa məcbur qalmışdılar. Ancaq zaman-zaman bu quruluşa baş qaldırma, sovetlərin hökmran olduğu əksər respublikalarda özünü göstərirdi. Cümhuriyyətin süqutunun ilk illərində sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanlar və Cümhuriyyəti yenidən

bərpa etmək arzusu bütün ölkəni bürümüşdür. Sovetlər Azərbaycan-da əkilən «Müsavat» toxumunu təmizləmək üçün uzun illər çalışmış, kütləvi repressiyalar, sürgünlər həyata keçirmiş, ölkənin sayılıb- seçilən maarifçi aydınlarını aradan götürmüşdülər. Buna Stalinin Rəsulzadə ilə dialoqundan da şahid oluruq. Moskvada göz dustağı olan Rəsulzadəyə *«Azərbaycanda bir az hökumət etdiniz. Fəqət çox dərin bir iziniz qalmışdır. Bu izlə hələ də mübarizədəyik. Təmsil etdiyiniz ideyanın təsirlərini tamamilə aradan qaldırmaq üçün daha uzun zaman və daha çox işləmək lazımdır. Xüsusilə ziyalılar millətçilik ruhu ilə aşlanmışdır»* - deyir [10, s.119]. Ümumilikdə, 1920-ci il aprel 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər Azərbaycanda 48 min adam qırmızı terrorun qurbanı oldu [9, s.40].

XI Qızıl Ordu tərəfindən işğal əslində Azərbaycanın faciələri-nin başlanğıcı oldu. Sovetlər Azərbaycanın sadəcə ərazisinin işğalı ilə kifayətlənməyərək, həmçinin xalqın mədəniyyətini, adət-ənənə-lərini, milli kimliyini, dəyərlərini də «işğal» edəcək, mövcud olacağı 70 il ərzində qoyulan qadağalar və yasaqlardan ibarət sözdə müstəqil Sovet Azərbaycanı yaradacaqdılar.

Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan üçün olduqca əlamətdar bir hadisə idi. İlk öncə, M.Ə.Rəsulzadənin də dediyi kimi, Azərbaycan adı coğrafi bir ad olmaqdan çıxmış və siyasəti mənə kəsb etməyə başlamışdı. AXC şərqdə - bütün müsəlman və türk dünyası-n-da bir ilk idi. O zamanlar bütün dünyanın həsrətlə baxdığı ilk demok-ratik-parlamentli respublika Azərbaycanda yaranmışdır. Verdiyi hə-yati qərarlarla üzərinə düşən ağır tarixi-siyasi şəraitdən üzü ağ çıxan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanda millətin formalaşması və dövlət-çilik prosesində yeni bir mərhələni təşkil edirdi. İlk dəfə Azərbaycan Milli ordusunu yaradıldı. İlk dəfə ana dilinə dövlət dili statusu verdi. Artıq onun vətəndaşı dövlət qurumlarının qarşısında boynu bükük deyildi. Və fəxrlə öz dilində danışaraq dərdinə carə tapmağa çalışırdı. 23 aylıq qısa bir vaxtda bütün maliyyə və kadr çatışmazlıqlarına rəğmən həyata keçirilən tədbirlər çox təqdirə layiq idi. Odur ki, Xalq Cümhuriyyətinin ləğvini həzm etməyən ordu və onu dəstəkləyən Azərbaycan xalqı öz dövlətinin bərpası üçün qəhrəmancasına döyü-

şürdü. Sonunda layiq olduğu müstəqilliyi 70 il sonra, özünü onun varisi elan edən Azərbaycan Respublikasının simasında tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. AXC Ensiklopediyası. II cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 440 s.
2. AXC Ensiklopediyası. II cildə. II cild. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 472 s.
3. Anar İsgəndərli. Azərbaycan həqiqətləri (1917-1920). Bakı, Elm və Təhsil, 2012, 228 s. (+16 s. şəkil).
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, Elm, 1998, 336 s.
5. Azərbaycan tarixi. VII cildə. VI cild. Bakı, Elm, 2008, 568 s. (+48 s. illüstrasiya).
6. Cəmil Həsəni. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, Adiloğlu, Gərişma MMC, 2009, 576 s.
7. Fəzail İbişov. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, Mütərcim, 1996, 168 s.
8. Giorgi Mamulia, Ramiz Abutalıbov. Odlar yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Bakı, TEAS Pres, 2015, 464 s.
9. Xələddin İbrahimli. Azərbaycan Mühacirət Tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2012, 372 s.
10. M.Ə.Rəsulzadə. Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Türkitab.az, 150 s.
11. M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
12. Mehman Süleymanov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. Tehran, Firuzan, 2014, 694 s.
13. Mehman Süleymanov. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 1998, 488 s.
14. Məryəm Oruclo. Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, Azərənşr, 2001, 271 s.
15. Musa Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi (1920-1945). İstanbul, Kaknüs yayımları, 2006, 704 s.

16. Turyan Əzizov. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Zaman, 1997, 255 s.

Хаяла ГУСЕЙНОВА

*Магистрант по специальности «История тюркского мира»,
Бакинский Государственный Университет*

СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРИОД РАСПАДА АДР И ЗАХВАТА ВЛАСТИ БОЛЬШЕВИКАМИ

В октябре 1917 года в России большевики пришли к власти. Это событие стало началом нового этапа в национально-освободительном движении народов Российской империи. 28 мая 1918 года была создана Азербайджанская Демократическая Республика, которая прожила всего 23 месяца. 28 апреля 1920 года Народная Республика рухнула с помощью некоренных народов, особенно армян и XI Красной Армии. Переход к советизации в Азербайджане привел к восстаниям среди местного населения. В статье рассказывается о восстаниях против советской власти в Азербайджане.

Khayala HUSEYNOVA

*Master student on the specialty
"History of Turkic World", Baku State University*

SITUATION IN AZERBAIJAN DURING THE COLLAPSE OF THE ADR AND THE SEIZURE OF POWER BY THE BOLSHEVIKS

In October 1917 bolsheviks come to power in Russia. This is a new beginning for the national independence of the people living in Russia. On may 28, 1918 Azerbaijan Democratic Republic was established. The life of Azerbaijan Democratic Republic was 23 months. On April 28, 1920, the attack of the armenian and red army , the republic was demolished and than anti-soviet rebellion started in Azerbaijan. In this article, it was tried to indicate and evaluate riots against Soviet dominance in Azerbaijan.

Lalə ƏSGƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix müəllimi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
E-mail: laleesgerova98@gmail.com

OSMANLI İMPERİYASINDA QƏRBÇİLİK İDEYALARI

Elmi rəhbər:
Sevinc RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Osmanlıda ideya-siyasi fikir axınları, qərbçilik, “lalə dövrü”, Gənc türklər, kamalçılıq

Ключевые слова: идейно-политические течения в Османской империи, вестернизация, «Эпоха тюльпанов», младотюрки, кемализм

Keywords: the idea-political currents in the Ottoman Empire, Westernization, “Tulip period”, Young Turks, kemalizm

Giriş. XVIII-XIX əsrlər XX əsrin siyasi, iqtisadi və sosial təməllərinin qoyulmağa başlandığı və bununla bağlı olaraq bir-birindən çox fərqli dəyişikliklər və irəliləyişlərin baş verdiyi bir dövr olmuşdur. Təməlinə İntibah və Reformasiya hərəkətlərinin, coğrafi, elmi və texniki kəşflərin durduğu bu irəliləyişlər həm XIX, həm də XX əsr dünyasında insanların fikir və davranışlarında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Fransız inqilabından sonra milliyətçilik düşüncəsi Avstriya və Osmanlı imperiyalarına da təsir etmişdir. Hər millət öz müstəqilliyini əldə edə bilmək üçün müxtəlif cəhdlər etmişdir. Osmanlı da qərblə sərhəd olması ilə əlaqədar olaraq bu təsirlərə məruz qalmışdır. Osmanlı imperiyası mövcud problemlərindən xilas olmaq üçün müxtəlif yollar axtarmışdır. Bu cəmə axtarmalarının başlanğıcını XVII əsrin əvvəllərinə aid etmək mümkündür. II Osman və IV Murad, onların ardınca Köprülü ailəsinə mənsub vəzirlər bəzi islahatlar həyata keçirmişlər. Ancaq bu islahatlar qərbin təsirindən uzaq bir şəkildə olmuşdur. Daha sonra Lalə dövrü, Nizami Cədid, Tənzimat fərmanı, İslahat fər-

manı, I Məşrutıyyət və II Məşrutıyyət Osmanlının çətin vəziyyətdən xilas olmaq üçün və Qərbin təsiri ilə atdığı addımlar olmuşdur. Osmanlıdakı XVII əsrin əvvəllərində başlayan və ilk növbədə əsgəri sahələrdə icra edilən Qərbə açılma və islahat hərəkətləri Tənzimat ilə sürətlənmişdi. I və II Məşrutıyyətin elanı ilə dövlətin qurtuluşuna çarə axtarırları zirvəyə çatmışdır. Bu dövr zaman olaraq qısa olmasına baxmayaraq 30 illik II Əbdülhəmid dövründən sonra azad şəraitin olması nəticəsi ilə fərqli fikirlərin rahatlıqla ortaya atılıb müzakirə edildiyi bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə aparılan müzakirələrin təməlini də “Bu ölkə necə xilas ola bilər?” sualı təşkil etmişdir.

Qərbçilik ideya-siyasi cərəyanı. Osmanlı yeniləşmə tarixində fikir axınlarının Tənzimat dövründən başlayaraq Birinci Məşrutıyyət dövrünə qədər uzanan müddətdə gedərək daha da dəqiqləşdiyi görünür. XIX-XX əsrin əvvəllərində Osmanlıda mövcud olmuş fikir axınları: Osmançılıq (İttihad-i Anasıl), İslamçılıq (Ümmətçilik), Türkçülük, Qərbçilik (Batıçılıq), Adem-i Merkezietçilik. Hamısının ortaq məqsədi: Osmanlıni dağılmaqdan qurtarmaq olmuşdur. II Məşrutıyyət dövründə formalaşan fikir axınları əslində XIX əsrin II yarısından etibarən zaman-zaman dövlət modeli olaraq tətbiq edilmişdir. Buna baxmayaraq bütün fikir axınları müvəffəqiyyət əldə edə bilməmiş və gözlənilən nəticəyə nail ola bilməmişlər. Fikir axınlarının uğursuzluqlarının səbəbləri: 1. Ölkə daxilində fikir axınlarına xalqın dəstəyinin əldə edilə bilinməməsi. 2. Fikir axınlarının geniş xalq kütlələrinə nüfuz edə bilməməsi. 3. Fikirlərin bir-birinə qarşı ortaya atılmış olması. 4. Xarici təzyiqlərin artması. 5. Daxili dəyişikliklər, üsyanlar və azadlıq hərəkətləri.

Yeniləşmə müddəti ilə birlikdə ortaya çıxan düşüncə axınları içərisində, şübhəsiz ən mühüm mövqeyə malik olanlardan biri Qərbçilik axınıdır. Bu axın da digər axınlar kimi “bu ölkə necə xilas ola bilər” sualından meydana gəlmiş və qurtuluşun yolunu Qərbdə görmüş bir düşüncə axınıdır. Qərbçilik mənbəyini Tənzimat və əvvəlki dövrlərin islahat təşəbbüslərindən almışdır. Qərbçilər qərb mədəniyyətini bir bütöv olaraq görür və mədəni ola bilmək üçün bütün bu dəyərlərin mənimsənilməsinin vacibliyini müdafiə edirdilər. Abdullah

Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı qərbçiliyin tanınmış nümayəndələri olaraq bilinirlər.

Qərbçilik anlayışı mədəniləşmə, müasirləşmə, yenilənmə, çağdaşlaşma, modernləşmə və s. kimi terminlərlə də ifadə olunmuşdur. Bu terminin ən geniş tərifı “Qərbəşmə, müasir bir cəmiyyət və hüriyyətçi əsaslara dayanan bir dövlət qurmaq üçün atılan addımlar və reallıqlardır” şəklindədir. Qərbçilik anlayışını ifadə etmək üçün istifadə olunan terminlərin ortaq nöqtəsi hər cəhətdən daha rahat bir yaşayış idealı və strategiyasıdır.

Qərbçiliyin bir zərurət olaraq görülməsi II Məşrutiyət dövrünə xas bir hadisə deyildir. Osmanlıda qərbəşmə siyasətinin izləri XVIII əsrin əvvəllərində özünü göstərməyə başlayır. XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəlində Osmanlının Qərbə savaşılarında məğlubiyyəti və nəticədə Karlofça (1699) və Pasarofça (1718) müqavilələrinin imzalanması Osmanlıda qərbə üstünlüyü haqda düşüncələrin yaranmasına səbəb oldu. Bu səbəbdən, XVIII – XIX əsrlərdə həyata keçirilən bir sıra islahatlar qərbə yönəlmişdir. Osmanlı tarixinin Pasarofça müqaviləsindən dərhal sonra başlanmış Lalə dövründə (1718-1730, padişah III Əhməd, Sədrəzəm Damad İbrahim Paşa) həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Osmanlıda ilk mətbəə və kağız emalatxanaları quruldu; qərb klassiklərinin əsərlərinin, həmçinin fizika, coğrafiya, astronomiya elmlərinə aid bəzi kitabların türk dilinə tərcümə edilməsinə başlandı; kitabxanalar fəaliyyətə başladı (Topqapı sarayında, Yeni məsciddə və b.); yanğınsöndürmə dəstələri yaradıldı; parça fabriki və keramika sexləri açıldı; Avropa dövlətlərinə ilk səfirlər göndərildilər (Parisə, Vyana, Moskvaya döndərilən elçilərdən yalnız diplomatik və ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi deyil, eyni zamanda Avropanın hərbi gücü haqda məlumat toplanması tələb olunurdu); ilk dəfə Avropa tərzində memarlıq abidələri inşa edildi. Bir sıra qərb müəlliflərinin araşdırmalarında (məsələn, Can Erimtan) Lalə dövrünün həqiqətdə Osmanlı cəmiyyətində nə qərbəşmə, nə də müasirləşmə dövrü olmadığı, ümumiyyətlə Osmanlı tarixində belə bir dövrün olmadığı haqda fikirlərinə (4; 5) baxmayaraq, Lalə dövrü Avropa düşüncəsinin və Avropa texnologiyasının Osmanlı cəmiyyətinə gətiril-

məsi, qərb dünyası ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasına başlandığı dövr olaraq qiymətləndirilir [6, s.135].

Qərbəşmənin tək qurtuluş yolu olduğunun qəbul edildiyi II Mahmudun dövründə də qərbəşmə fəaliyyətləri davam etmişdir. Türkiyə bu dövrdən etibarən tez-tez Qərbə yönəlmişdir.

Qərbçilər Məşrutənin elanından dərhal sonra İstanbulda nəşr olunan “Mehtap” adında bir jurnalda fikirlərini dilə gətirməyə başlamışlar. Bu jurnalın əsas ideyası qərbəşmənin təxirə salınacağı halda Osmanlının qısa müddətdə süqut edəcəyi fikri idi. 1911-ci ildə Abdulla Cevdet tərəfindən İstanbulda nəşr olunmağa başlayan “İctihad” jurnalı da bu mövzuları tez-tez müzakirə edirdi. Müəlliflər yazılarında materializm, pozitivizm, Darwinizm və Freydizm kimi Qərbdəki cərəyanları müdafiə edirdilər. Abdulla Cevdet II Məşrutənin elanından sonra ittihadçılarla olan narazılıqlar səbəbindən bir müddət ölkəyə gəlmədi və bu müddətdə “Mehtap” jurnalı ilə “Yeni-təsviri-Əfkar” qəzetində qərbəşmənin vacibliyi, İslamın bu sahədə mənfi təsirləri haqqında yazılar yazdı.

Qərbçilər qərbəşmə düşüncələrini üç əsasə dayandırırılar. Bunlardan ilki onlara görə “Osmanlının qurtuluşu Qərbə yönəlməkdədir” fikri idi. Amma onlara görə, ənənəvi dəyərlər və dini qurumlar Osmanlının süqutdan xilas olmasına və Qərbə yönəlməsinə mane olurlar. Ənənəvi dəyərlərin tamamilən əhəmiyyətlərini itirdiyini, zamanın tələblərinə cavab vermədiyini hesab etdikləri üçün cəmiyyəti onlardan təmizləmək lazım gəldiyini düşünürdülər. İkincisi dini qurumlar və onun ətrafdakı təsiri cəmiyyətin önündə bir maneə təşkil edir. Onlara görə, Osmanlının yeganə qurtuluş çarəsi olan qərbəşmənin həyata keçə bilməsi üçün dinin cəmiyyətdə qəti olaraq ikinci rola keçirilməsi vacibdir. Qərbçilərin son düşüncələri isə özəl müəssisə əksikliyi aradan qaldırmaq idi. Bunun üçün cəmiyyətdə şəxsi təşəbbüslə bağlı yeni etika yaratmaq lazım idi. Əgər cəmiyyətdəki dünyəvi dəyərləri kiçik hesab edən fikirlər dəyişdirilməzsə fərdi sahibkarlığın inkişafı mümkün olmayacaqdı.

Qərbçilər bu fikirlərdə və qərbəşmənin vacibliyi məsələsində razılığa gəlsələr də, qərbəşmənin necə olacağı, qərbdən nəyin və nə

qədər alınacağı mövzusunda fikirləri müxtəlif idi. Abdullah Cevdetin başçılıq etdiyi *Tam Qərbçilər* (və ya “aşırı batıçılar”) Buxara ilə Avropa arasında seçim edilməli olduğunu bildirmişlər. Yəni hər cəhətdən ənənəvi dəyərlərdən xilas olub Qərbə yönəlmənin Osmanlının qurtuluşu olduğunu iddia etmişlər. Celal Nurinin başçılıq etdiyi *Qismən Qərbçilər* (və ya “ılımlı batıçılar”) isə Avropanın sadəcə texnikası və elmindən faydalana biləcəkləri fikrini irəli sürürdülər.

Abdullah Cevdetin İctihad Məcmuəsində nəşr olunan və Kılıçzadə Hakkının qələmə aldığı “Pek uyanın bir uykü” başlıqlı yazıda qərbçilərin bütün hədəfləri verilmişdir. Bu məqalədə qısaca aşağıdakılar sıralanmışdır:

1. Fəş atılmalı, yerinə başa geyilən yeni bir şey qəbul olunmalıdır.

2. Mövcud parça fabrikaları genişləndiriləcək və yeniləri açılacaqdır. Yerli malların istifadə olunmasına təşviq ediləcəkdir.

3. Qadınlar istədikləri tərzdə geyinəcək, yalnız israf etməyəcəklər. Polislər və mədrəsə tələbələri qadınların geyimlərinə qarışmayacaqlar. Şeyxülislam da çarşaf haqqında bəyannamələr yazmayacaqlar. Qadınlar vətənin ən böyük neməti hesab edilərək kişilər tərəfindən onlara hörmət ediləcəkdir.

4. Qadınlar, cavan qızlar müsəlman boşnaq və çərkəzlərdə olduğu kimi kişilərdən qaçmayacaqlar. Hər kişi özü görüb bəyəndiyi qızla evlənəcəkdir. Beləliklə görücülük adəti ləğv olunacaqdır.

5. Qızlar üçün digər məktəblərdən başqa bir də Tibbiyə məktəbi açılacaqdır.

6. Tənbəllik yuvası olan bütün təkkələr və zaviyələr bağlanacaq, varidat və təsisatları kəsilib Maarif büdcəsinə əlavə ediləcəkdir.

7. Bütün mədrəsələr bağlanacaqdır.

8. Sarıq sarmaq və cübbə geyinmək yalnız yüksək alimlərə məxsus hala gətiriləcəkdir.

9. Övliyə nəzirələr qadağan ediləcək, bu kimi nəzirələr donanma və Milli Müdafiə Cəmiyyətinə verilləcəkdir.

10. Ərazi və vəqf qanunlarından başlanaraq bütün qanunlar islah ediləcəkdir.

11. Şəriət məhkəmələri və nizami məhkəmələr islah ediləcəkdir.

12. Məcəllə ləğv olunacaq və ya dəyişəcəkdir.

13. Mövcud Osmanlı əlifbasından imtina ediləcək yerinə Latın hərflərindən istifadə olunacaqdır.

14. Avropa mədəni qanunu qəbul edilərək bugünkü evlənmə-boşanma şərtləri tamamilə dəyişəcəkdir. Birdən çox qadınla evlənmək və bir sözlə qadını boşamaq ləğv ediləcəkdir.

Göründüyü kimi, qərbçilik sadəcə bir təqlidçilikdən ibarət olmuşdur. Hər şeydən əvvəl qərbçilik fikrinin Osmanlı cəmiyyətini və ölkənin ehtiyaclarını nəzərə alması lazım idi.

II Məşrutə dövründə Osmanlı cəmiyyətinin problemlərinin əsasında əxlaqi dəyərlərin durduğu fikri dövrün siyasi və düşüncə adamlarının gəldikləri ümumi nəticə idi. Bununla bağlı olaraq, bütün qərb dəyərlərinin yeni nəsillərə və bütün insanlara təbliğ edilməsi siyasi və fikir adamlarının əsas hədəfi idi. Verilməli olan əxlaq təlimi məsələsində ortaqlıq fikrə gələ bilməyən dövrün ziyalıları bu məsələyə münasibətdə iki qrupa bölünürdülər. Birincilər, əxlaq təlimini dinə əsaslandırırdılar. İkincilər isə, qərb mənbəli pedaqogikaya və ağıla istinad edən əxlaq təliminə inanırdılar. Qərbçilərə görə Osmanlıyı çökdüşə aparan mühüm səbəblərdən biri əxlaqsızlığın geniş yayılması idi. Bunun üçün də ölkəni xilas etməyin yolu cəmiyyətdəki əxlaqsızlığı aradan qaldırmaqla mümkün ola bilərdi.

Qərbçilik cərəyanının öndə gedən təmsilçilərindən olan Abdullah Cevdet qərbçiliyi müdafiə etdiyi ilk dövrlərdə din və ənənəvi ünsürlərdən faydalanmağın vacibliyinə inanırdı. Lakin sonrakı dövrlərdə bu fikrindən imtina etmiş və dinin və adətlərin təsirindən uzaq əxlaq təlimini müdafiə etmişdir. Əxlaq təliminin dindən ayrı tədris edilməsinin tərəfdarı olan Abdullah Cevdet məktəblərdə əxlaq tədrisinin mahiyyətini belə izah edirdi: “Əxlaqın ən sağlamı odur ki, cənnəti və cəhənnəmi həmişə insanın vicdanına qoyar. İşlənən günahı bağışlamaq haqqını heç kimsəyə verməz. Hər cür pisliyi etdikdən sonra Kəbəyə getmək və ya namaz qılmaqla günahlarının bağışlanacağına inanmayan əxlaq nə yüksəkdir, nə də möhkəmdir”.

Əxlaqın tədrisi barəsində fikir bildirən qərbçilərdən biri də Cəlal Nuri idi. Onun fikrinə görə, “Bəzi dinlərin əxlaqa zərəri belə deyir. İnsanlar arasında qardaşlığa mane olur. Son dərəcə dindar, son dərəcə əxlaqsız şəxslər çoxdur”. Cəlal Nuri dinin əxlaqın mənbəyi ola bilməyəcəyi fikrini müdafiə edirdi. Onun fikrinə görə, əxlaqi pozuntuların səbəblərindən biri də iqtisadi səbəblər idi. “Tariximizə baxdığımız zaman iqtisadi cəhətdən çətinliklərin olmadığı dövrlərdə insanlarda ən gözəl əxlaqi keyfiyyətlər mövcud idi. Ancaq iqtisadi çətinliklərin başlanması ilə insanlar qeybətə, iftiraya, hiyləyə və xüsusilə də xəfiyəliyə başlamışdır”. Onun fikrincə, digər bir səbəb məktəblərdə yaxşı əxlaq təlimi verilməməsi idi. Cəlal Nuri digər qərbçilərdən fərqli olaraq əxlaqın irsən nəql edilməsinin vacibliyini müdafiə edirdi.

Nəticə. XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Osmanlı cəmiyyətində mövcud olmuş Osmançılıq (“İttihad-i Anasıl”), İslamçılıq (“Ümmətçilik”), Türkçülük (“Millətçilik”), Federalizm (“Adem-i merkeziyyətçilik”) ictimai-siyasi fikir axınları kimi, Qərbçilik (“Batıçılıq”) axını da “Osmanlının dağılmaqdan qurtarmağa” cəhd edilən axtarışların nəticəsində meydana çıxmışdı. Lakin eynilə digər fikir axını nümayəndələri kimi, qərbçilər də Osmanlıны qurtarmaq məsələsində müvəffəq ola bilmədilər. Lakin bu məsələdəki uğursuzluğuna rəğmən, qərbçilik ideyası türkçülük ideyası ilə birlikdə, Birinci dünya müharibəsindən sonrakı çox çətin vəziyyətdə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında mühüm rol oynadı. Təsadüfi deyil ki, “Türk ulusunun çağdaşlaşma ideologisi” adlandırılan “Kamalizm”, və ya “Atatürkçülük” ideologiyası da qərbin demokratik dəyərləri hesab olunan millətçilik, dövlətçilik, xalqçılıq, respublikaçılıq, dünyəvilik və inqilabçılıq prinsiplərinə əsaslanır. Lakin burada da bir məsələni xüsusi qeyd etməyi lazım bilirik. Kamalizm heç də bəzi iddialarda deyildiyi kimi, “bütünlüklə qərbləşmə” demək deyil. Kamalizmin digər prinsipləri: tam müstəqillik, milli suverenlik, ağıl və elm, gerçəkçilik, müasirlik, sülhsevərlik, insanlıq, universallıq, imperializm əleyhdarı olma, bərabərlik, milli birlik, ölkənin bölünməzliyi prinsipləridir. Başqa sözlə, həm də qərb dəyərlərindən faydalanaraq özünə aid inkişaf yolunun seçimidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Taner Aslan. *Garpçılar ve garpçılar arasındaki fikir ayrılıkları* // Kastamonu Eğitim Dergisi, Ekim 2006, Cilt: 14, No:2, s.629-636. (Online). Mənbə: http://www.kefdergi.com/pdf/14_2/629-636.pdf
2. Muhammed Ali Yazıbaşı. *II.Meşrutiyet Dönemi Batıcılık Akımının Ahlak Anlayışının Değerlendirilmesi* // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2014, Cilt.3, Sayı: 1, s.117-135. (Online). Mənbə: <http://www.itobiad.com/download/article-file/92644>
3. M.Cengiz Yıldız. *Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılalaşma, İslamcılık Ve Milliyetçilik* // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1995, Cilt 7, Sayı 1-2, s.303-318. (Online). Mənbə: <https://sosyolojiden.files.wordpress.com/2015/09/osmanlc4b1nc4b1n-son-dc3b6nemindeki-c3bcc3a7-dc3bcc59fc3bcnce-akc4b1mc4b1nc4b1n-sosyolojik-analizi.pdf>
4. Fry Rachel R. *Garden in the Air: A Reexamination of the Ottoman Tulip Age*. The Cupola. Fall 2013. Scholarship at Gettysburg College, Student Publications. 103, 18 p. (Online). Mənbə: http://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1180&context=student_scholarship
5. Can Erimtan. The Sources of Ahmet Refik's Lale Devri and the Paradigm of the "Tulip Age": A Teleological Agenda, p.1-25. (Online). Mənbə: https://www.academia.edu/1059102/The_Sources_of_Ahmed_Refiks_Lale_Devri_and_the_Paradigm_of_the_Tulip_Age_A_Teleological_Agenda
6. Ahmet Refik Altınay. Lale Devri (1718-1730). Geçmiş asrlarda Osmanlı Hayatı. I.Baskı. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, 144 s.

Лала АСКЕРОВА

*Студентка II курса исторического факультета
Бакинского Государственного Университета*

ИДЕИ ВЕСТЕРНИЗАЦИИ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Идея вестернизации ("Batıcılık"), как и другие идейно-политические течения в Османской империи, существовавшие в XIX –

в начале XX веков (Османизм (“İttihad-i Anasıl”), Исламизм (“Ümmetçilik”), Тюркизм (“Milletçilik”), Федерализм (“Adem-i merkeziyyetçilik”)) возникла в процессе поиска путей «спасения Османской империи от упадка». Однако, предшественники этого идейного течения так же, как и представители других течений, не смогли спасти империю от упадка. Но, идеи вестернизации наряду с идеями тюркизма, сыграли значительную роль в образовании нового государства, - Турецкой Республики, - в тяжелейших условиях, возникшей после Первой мировой войны. В статье рассказывается о возникновении, формировании и об особенностях идей вестернизации в Османской империи.

Lala ASKEROVA

*2nd year Student of the Faculty of History
of Baku State University*

IDEAS OF WESTERNIZATION IN THE OTTOMAN EMPIRE

The idea of Westernization, as well as other ideological-political currents in the Ottoman Empire that existed in the XIX - early XX centuries (Ottomanism (“İttihad-i Anasıl”), Islamism (“Ümmetçilik”), Turkism (“Milletçilik”), Federalism (“Adem-i merkeziyyetçilik”)) arose in the process of searching for ways to "save the Ottoman Empire from the decline". But, the ideas of Westernization, along with the ideas of Turkism, played a significant role in the formation of a new state, the Turkish Republic, under the most difficult conditions that arose after the First World War. The article describes the origin, formation and peculiarities of the ideas of Westernization in the Ottoman Empire.

Nərmin ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi

E-mail: ehmedova_narmin97@mail.ru

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNDƏ HƏRBİ ÇEVİRİLİŞLƏR

Elmi rəhbər:

Səidə QULİYƏVA

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Türkiyə, çoxpartiyalılıq, hərbi çevrilişlər, ordu, demokratiya

Ключевые слова: Турция, многопартийность, военные перевороты, армия, демократия

Key words: Turkey, multiparty system, military coups, army, democracy

Demokratiya anlayışının bir zərurəti olan çoxpartiyalı siyasi sistemə keçid Türkiyədə Cümhuriyyətin elanından iyirmi üç il sonra reallaşmışdır. Türkiyə çoxpartiyalı sistemə keçdikdən sonra hərbi çevriliş və çevriliş cəhdlərlə qarşı-qarşıya qalmışdır. Nəticə etibarilə bu çevrilişlər qanuni hakimiyyəti taxtdan salmaq və dövlət rəhbərliyini ələ keçirməklə kifayətlənməmiş, vətəndaşların psixologiyasında sağalması çətin olan yaralar açmışdır. Hərbi çevrilişlərin Türkiyə cəmiyyətində demokratiyanın inkişafına təsirlərinə yanaşmalar müxtəlifdir.

Giriş. Türk dövlətlərində ordu dövlətin qurulmasında və qorunmasında hər zaman əsas qüvvə olub. Dövlət başçısı eyni zamanda sərkərdə, ordu rəhbəri olub. Osmanlı dövlətində ordu özünü dövlətin əsas gücü hesab edərək, müxtəlif dövrlərdə hakimiyyətə təzyiq göstərmiş, çevrilişlər ilə sultanı dəyişdirmiş, sultanı qətl etmişlər. Bununla da, siyasi qüvvəyə çevrilmişlər. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra da əsgərlər özlərini dövlətin qurulmasında və qorunmasında əsas güc hesab etmişlər. Bu məqsədlə, cümhuriyyət dəyərlərini qorumaq, sahib çıxmaq iddiası ilə sistemə müdaxilə etmişlər. Belə

müdaxilələr ancaq əsgərlər tərəfindən deyil, cəmiyyətin müxtəlif sosial qrupları tərəfindən müdafiə edilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə ziyalılar, universitetlər, mülki və ədliyyə sistemi, bürokratiya, mədrəsələr, mətbuat hərbi müdaxilələrdə (çevriliş və çevrilişlərə cəhd) əsas qüvvə kimi çıxış etmişlər. Eyni zamanda, xarici səbəbləri də qeyd etmək vacibdir.

2 hərbi çevriliş baş verib:

- 27.05.1960

- 12.09.1980

Hərbi çevrilişlər zamanı Türkiyə silahlı qüvvələri hakimiyyəti ələ alıb və yeni konstitusiyaya hazırlanıb. Prezident hərbiçi olub.

Çevrilişə cəhd, əsasən 3 dəfə olub:

- 12.03.1971 – Türkiyə silahlı qüvvələri hökuməti istefaya məcbur ediblər.

- 28.02.1997 – Türkiyə silahlı qüvvələri hökuməti istefaya məcbur ediblər.

- 15.07.2016 – qarşısı alınıb.

1960-cı il çevrilişi. 1946-cı ildə çoxpartiyalı rejimə keçiddən sonra 1950-ci il seçkilərində Demokrat partiyası iqtidara gəldi və Adnan Menderesin Baş nazirliyi ilə 10 il hakimiyyətdə oldu. Demokrat partiyası 1954-cü il seçkilərindən sonra da təkbəşinə iqtidar olur, 1955-ci ilə qədər sənayedə, iqtisadiyyatda irəliləyişlərlə xalqın sevgisini qazanır. Amma bu tarixdən sonra vəziyyət pisləşir, iqtisadiyyat zəifləyir. Demokrat partiyasına qarşı olan qüvvələr ona qarşı tədbirlər görürlər. Sərt tənqidlərə qarşılıq sərt tədbirlər görməyə çalışan və getdikcə demokratiyaya zidd qərarlar qəbul edən Demokrat partiyası bəzi ordu nümayəndələrinin ağır tənqidlərinə məruz qalır [3, s.3]. Həmçinin, bu dövrdə “ərəbcə azan” qadağasının qaldırılması, İmam-Hatib məktəblərinin açılması və digər bu kimi qərarlar cumhuriyyət ideologiyasına xəyanət edildiyi düşüncəsi yaratmışdı. CHP-nin sərbəst seçkilərdə uğurlu olmasından ümidini kəsən gənc əsgərlər narahat idi. 1954-cü ildən etibarən Demokrat partiyası iqtidarını devirmək üçün ordunun üzvləri bir birindən xəbərsiz gizli komitələr qurmuşdu. “Trümen doktrinası”, “Marşal planı” Türkiyəni sosial-iqti-

sadi cəhətdən ABŞ-dan asılı etmişdi. 1950-ci illərdə ölkədə iqtisadi durğunluq və böhran dərinləşir. İnflyasiya Demokrat partiyasını sarıdır [2, s.1]. Adnan Menderes 1959-cu ildə CENTO-nun iclası üçün ABŞ-a səfəri zamanı ABŞ-dan gözlədiyi dəstəyi almayanda, SSRİ ilə yaxınlaşmağa qərar verir. Menderes ABŞ səfərindən əli boş dönməsindən sonra SSRİ Kommunist Partiyasının I katibi N.Xruşov ilə görüşməyə qərar verir, yardımını almaq üçün SSRİ-yə yönəlir. Bu, NATO və ABŞ-ı narahat edir. Onlar Türkiyədəki hakimiyyətdən narazı qüvvələrdən istifadəyə və çevriliş edəcək qüvvələrə dəstəyə qərar verir [3, s.5]. Nəticədə 1960-cı il mayın 27-də saat 03:15-də piyada və süvari qrupları Ankaranın içinə doğru hərəkətə keçir. İlk hədəf radio olur. Saat 04:36-da Ülkücü hərəkatın rəhbəri Kurmay Albay Türkeş radio ilə hərbi çevriliş olduğunu bildirir. Çevriliş nəticəsində Türkiyə silahlı qüvvələri tərəfindən yaradılmış, başında Camal Gürsəl olmaqla Milli Birlik Komitəsi (MBK) hakimiyyəti əlinə alır. MBK-nin ilk bəyanatı “Əziz vətəndaşlar” sözləri ilə başlamış və vətəndaşlar salamlanmışdır. Bəyanatda yer alan “Bu gün demokratiyamızın içinə düşdüyü depressiya və son kədərli hadisələr münasibətilə qardaş davasına yol verməmək məqsədilə Türk Silahlı Qüvvələri məmləkətin idarəsini ələ alıb” ifadəsi ordunun siyasət üstü bir mövqedə olduğu mesajını verir [9]. Burada əsas səbəb kimi qardaş davası göstərilir ki, bununla açıq olaraq hakimiyyətdə olan Demokrat Partiyası ilə müxalifətdə olan CHP arasındakı siyasi münaqişələr vurğulanır. Ordu bu münaqişə fonunda partiyaları qardaşlar kimi təsvir edərkən, bu davanı bitirmə vəzifəsini onlardan daha üstün bir mövqedə olan özünün üzərinə götürəcəyini ifadə etmişdir [1, s.8]. 1924-cü il konstitusiyası ləğv olunur. Parlament buraxılır. Çevriliş edən qüvvələr Demokrat Partiyasının bir çox nümayəndələrini Yassıada Məhkəmələrində mühakimə edir. Nəticədə Baş Nazir Adnan Menderes (17 sentyabr 1961) və onun silahdaşları Xarici İşlər Naziri Fatih Rüştü Zorlu və Maliyyə Naziri Hasan Polatkan (16 sentyabr 1961) edam edilir [3, s.4]. Demokratik bir ölkədə bu cür tədbirlər türk demokratiyasına yaxılan qara ləkədir. 1960-cı il çevrilişi sadəcə xalqın səsverməsi ilə qurulmuş bir hökumətin silah gücü ilə hakimiyyətə

yətdən salınması deyil, eyni zamanda Cümhuriyyət dövrünün ilk hərbi-çevrilişi olması və bundan sonrakılara nümunə olması baxımından ayrıca əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyənin yeni konsititusiyası hazırlanır və 1961-ci il iyulun 9-da qüvvəyə minir. Konstitusiyaya görə, hakimlər, Konstitusiya Məhkəmələri, dövlətin əlində olan, amma muxtariyyətini qoruyan radio və televiziya, mətbuat hökumətin qanunlarına qarşı durmaq, hətta onları ləğv etmək hüququna sahib olmuşdu. Universitetlər muxtar qurumlara çevrilmiş, rektor istəmədikcə üsyan qalxsa belə, polisin universitetə girməsinə qarşı çıxılırdı. Ölkədə demokratik azadlıqlar artmış, siyasi təşkilatlanmalar sərbəst şəkildə həyata keçirilirdi. Xalqın hər bir nümayəndəsi məclisdə təmsil oluna bilərdi [3, s.7]. 1961-ci il seçkilərində Demokrat partiyasının davamı xarakterində olan Ədalət Partiyasının qazandığı uğurdan narahat olan Kurmay Albay Talat Aydemir və komandası ordunun idarəetməyə yenidən əl qoymasının vacibliyini bildirir [5]. 1962-ci il fevralın 22-də keçirilən təyinat və həbsləri bəhanə edərək hökumətə qarşı bir müqavimət hərəkatı başlanan Aydemir və tərəfdarlarının bu cəhdi uğursuz oldu. 1963-cü il mayın 20-də Aydemir konsititusiyada nəzərdə tutulan islahatların aparılmadığını bəhanə edərək hökumətə qarşı hərəkətə keçir. Bu təşəbbüsə qarşı olan zabitlərlə cuntacılar arasında qarşıdurma baş verdi. Uzun mübarizədən sonra cuntacıların qarşısı alınır. Sonra məhkəməyə cəlb olunan Talat Aydemir və Süvari Minbaşı Fethi Gürçan edamə məhkum edilir [3, s.8].

1971-ci il çevriliş cəhdi. 1971-ci il 12 mart Bəyannaməsi (türkcə 12 mart Muhtırası) 27 may bənzəri solə daha yaxın bir hərbi çevrilişin qarşısını almaq üçün hazırlanmışdı. Ədalət Partiyasının iqtidarda olduğu illərdə Demokrat partiyasının qadağan olunmuş siyasi hüquqlarının təkrar verilməsinə dair “Amnistiya Layihəsi”ni gündəmə gətirməsi hökumətdən narazı olan ordu üzvlərini yenidən hərəkətə gətirdi. Bu dövrdə Türkiyə iqtisadi böhran, siyasi çəkişmələr, sosial təlatümlər arasında qalmışdı. Ölkənin içində olduğu bu vəziyyətə qarşı Türkiyə Silahlı Qüvvələri parlament və hökuməti Türkiyə Cümhuriyyətini təhlükəyə atmaqda günahlandırır [3, s.10].

Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Quru Qüvvələri komandanı Faruk Gürler, Dəniz Qüvvələri komandiri Cəlal Eyiceoğlu və Hava Qüvvələri komandiri Muhsin Baturun imzaladığı mətn prezident Cəvdət Sunaya təqdim edilir. Mətnə getdikcə artan tələbə hərəkətlərinə, həmkarlar ittifaqlarının davamlı etdiyi nümayişlərə, iqtisadi çatışmazlıqlara istinad edilir və hökumətin problemlərin həllində fəallıq göstərmədiyini, əgər belə davam edərsə, Türk Silahlı Qüvvələrinin hakimiyyətə müdaxilə edəcəyi xəbərdarlığı verilir. Bəyannamə mətninin son cümləsi “Diqqətinizə” ifadəsi ilə bitir və Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bütün qurumlar üzərindəki mövqeyinin aydın ifadəsidir. Bu, həmçinin üstüörtülü təhdid xarakteri daşıyır, “siz bilərsiz, əgər etməsəniz nəticələrinə dözərsiz” mənasına gəlir [1, s.10].

Hərbi qərargah rəisi və 4 silahlı qüvvə rəhbərinin imzaladıqları bir bəyannamə ilə yaranan 12 mart hadisəsinin 27 may müdaxiləsindən fərqi parlamentin bağlanmamasıdır. Bu çevriliş cəhdindən bir gün sonra Baş Nazir Süleyman Dəmirəl vəzifəsindən istefa verdi. 1971-ci il müdaxiləsində siyasi partiyalar qadağan olunmamış, məclis ləğv edilməmiş, yeni konstitusiya hazırlanmamış olsa da, müdaxilə nəticəsində idarəetmə dəyişdirilir, hökumət istefa verir. Hərbiçilərin istədiyi texokrat hökumətin başına bitərəf Baş Nazir CHP Kocaali millət vəkili Nihat Erim gətirilir. Beləliklə, adı “ara rejim” olaraq bilinən 12 mart dövrü başlayır. Lakin bu dövrdə də sabitlik yaranmadı.

1980-ci il çevrilişi. 70-ci illərdən bəri siyasi həyatda davam edən sağ və sol qütbləşməsi, anarxiya mühiti, ölkədə yayılan cinayətlər, 6 sentyabr günü Konyada Nəcməddin Ərbakanın rəhbərliyi ilə təşkil edilən və çevriliş liderlərinin şəriət məqsədli bir çıxış kimi qiymətləndirdiyi Qüds mitinqi, 1974-cü il Kipr Sülh Hərəkətindən bəri davam edən daxili və xarici problemlər, iqtisadi böhranlar və bu mühitə qarşı hökumətin yetərli iradə göstərməyən davranışı hakimiyyətə müdaxilə etmək üçün gözləyən Türk Silahlı Qüvvələrini hərəkətə gətirdi [5]. Silahlı qüvvələr Kənan Evren başda olmaqla, hərbi rəhbərlik 12 sentyabr 1980-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirdi. Milli Təhlükəsizlik Şurasının 12 sentyabr 1980-ci ildə dərc etdiyi bir nömrəli çevriliş bəyanatı “Uca Türk Milləti” müraciəti ilə başlayır. Dolayısı ilə millə-

tin içindən çıxan bir qurum olduğu qəbul edilən Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin uca və üstün olduğu vurğulanır [1, s.11]. Konstitusiyə ləğv edilir. Türkiyə Böyük Millət Məclisi buraxılır [6]. Özlərini Milli Təhlükəsizlik Şurası adlandıran çevrilişçi qüvvələr hüquqşünasların da içində olduğu Müəsislər Məclisində 1982-ci il konstitusiyasını hazırlayırlar. Bu çevriliş ilə Süleyman Dəmirəlin Baş nazir olduğu hökumət vəzifədən gedir [2, s.3]. 1981-ci il oktyabrın 16-da siyasi partiyaların ləğvinə dair qərar qəbul edilir, bütün siyasi partiyalar ləğv olunur, malları xəzinəyə köçürülür. Partiya liderləri əvvəl nəzarət altına alınır, sonra mühakimə olunur. 1983-cü ildən yenidən siyasi partiyaların qurulmasına icazə verilir.

Universitetlər çevrilişdən sonra iqtidardan qaynaqlanan təzyiqlərin hədəfi olmuşdu. Bu işə elmin səviyyəsini aşağı salırdı. Çağdaşlaşmanın və demokratikləşmənin nümunə alındığı Avropa ölkələrinin heç birində universitetlər bu vəziyyətə düşməmişdir. Çağdaşlaşma adı altında fərqli bir mədəniyyət və cəmiyyət quruluşu yaradılmağa çalışıldı. İdxalatın qapıları sonuna qədər açılmış, milli sənaye zərbə almış, xarici borclar milyon dollarlara çatmışdı [3, s.14].

12 sentyabr çevrilişindən qısa müddət sonra ABŞ Baş Qərargahından bir nümayəndənin “Bizim uşaqlar bacardı!” açıqlaması, çevrilişin əslində məmləkətin rahatlığı və dövlətin itən nüfuzunu bərpa etmək üçün edilmədiyini göstərdi [5].

1997-ci il çevriliş cəhdi. 1995-ci il seçkilərində Refah partiyası birinci partiya seçildi. 1996-cı ildə Refah Yol Hökuməti quruldu. Rifah partiyasının hakimiyyəti dövründə islam ilk dəfə siyasi meydan-da bu qədər geniş populyarlıq qazanmışdı. İlk dəfə Baş nazir Ramazan ayında təriqət və camaat liderlərini rəsmi olaraq iftar süfrəsinə dəvət edir. Baş verənlər cəmiyyətdə solçuların və ordunun etirazları ilə qarşılanır. İslami hakimiyyəti istəməyən hərbiçilər 28 fevral 1997-ci ildə keçirilən növbədənəkar Milli Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Baş Nazir Ərbakana təzyiq edilərək bəyannamə imzaladılır, hökumət istefaya məcbur edilir [8, s.10]. Yeni hökumət qurulur. İmam Hatib məktəbləri bağlanır, hicablı xanımlar məktəblərdən qovulur, namaz qılan məmurlar cəzalandırılır və işdən qovulur, Qurani-Kərim

dərsləri keçənlər həbsə edildirdi [5].

Milli Təhlükəsizlik Şurasının 28 fevral bəyannaməsi hər nə qədər çevriliş bəyanatı kimi qəbul edilsə də, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, 1997-ci il fevralın 28-də toplaşan Milli Təhlükəsizlik Şurasının aldığı və hökumətə tədbir görmək üçün tövsiyə etdiyi 18 ayrı başlıqda sadalanan 406 nömrəli qərarını əhatə edir [1, s.13]. Bu maddələr dünyəviləşmənin qorunması, təriqətlərə bağlı yurd, vəqf və məktəblərin Təvhid-i Tədrisat qanuna əsasən, Milli Təhsil Nazirliyinə tabe edilməsi, səkkiz illik fasiləsiz təhsilin həyata keçirilməsi, din xadimi yetişdirən təşkilatların sayının ehtiyaclara görə tənzimlənməsi, təriqətlərin fəaliyyətinə son qoyulması, medianın Türkiyə Silahlı Qüvvələri əleyhinə fəaliyyətlərinə mane olunması, ölkə problemlərinin həllində ümmət anlayışı deyil, millət anlayışının əsas götürülməsi və Atatürkə qarşı edilən hörmətsizliklərə imkan verməməsi kimi məqamları əhatə edir [9].

2007-ci il Bəyannaməsi. 27 aprel 2007-ci il bəyannaməsi (E-Muhtıra). Türkiyə Cümhuriyyətinin 10-cu prezidenti Əhməd Necdet Sezərin vəzifəsinin may ayında bitməsi ilə əlaqədar prezident seçkiləri ərafəsində - aprelin 27-də Türk silahlı qüvvələri internet vasitəsi ilə seçiləcək prezidentin Atatürk prinsiplərinə əməl etməli olması haqqında bəyanat verir. Erkən seçkilərdə Abdulla Gül prezident seçilir. 2009-cu ildə Hərbi qərargah rəisi bu məlumatın özü tərəfindən açıqlandığını, amma bunun bir bəyannamə olmadığını vurğulayıb [7].

2016-cı il çevriliş cəhdi. Qanlı çevriliş cəhdinin səbəbkarı Fə-tullahçı Terror Təşkilatının (FETÖ) dövlət daxilində təxminən yarım əsir boyunca təşkilatlanma fəaliyyəti yeritdiyi məlumdur. AKP və FETÖ arasındakı münasibətlər 17-25 dekabr istintaqları ilə pozuldu. Bu dövrdən düşmənçilik başlayır. Türkiyə 15 iyul günü FETÖ-nun təşkil etdiyi hərbi çevriliş ilə qarşılaşır. Orduya sızan bir qrup xəyanətkar dəstə dövlətin onlara əmanət etdiyi silah və tankları millətə qarşı yönəltdi. Çevriliş təşkil etməkdə məqsəd mövcud hakimiyyəti devirmək idi. Çevriliş edən qüvvələr xarici dünyanın diqqətini cəkmək üçün başda BMT və NATO olmaqla beynəlxalq təşkilatlara ölkənin üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirəcəklərini bildirir

[1, s.18].

İlk olaraq 136 çevriliş edən əsgər Boğaziçi körpüsünü bağladı. Körpü üzərində 30 vətəndaş şəhid oldu. Türkiyə Böyük Millət Məclisi baş naziri İsmayıl Kahraman və 50-yə qədər millət vəkili məcəlisdə olduğu zaman F-16 təyyarələri məclis üzərindən uçaraq parlamenti 4 dəfə bombaladı. Ankaranın Beştepe səmtində yerləşən Prezident sarayını bombalamağa cəhd göstərsələr də, bu cəhd uğursuz oldu. Muğlanın Marmaris qəsəbəsində otəldə olan prezident Rəcəb Tayyib Ərdəğana qarşı sui-qəsdə cəhd göstərdilər. Hərbi Qərargah mərkəzi tutuldu. Ordu generalı Hulusi Akar girov götürüldü, ona silah gücü ilə çevriliş məlumatı imzalətmaq istədilər. Quru Qüvvələrinin komandiri Salih Zeki Çolak, Hava Qüvvələri komandiri Abidin Ünal, Jandarm Qüvvələri komandiri Qalib Mehdi çevrilişə cəhd edən əsgərlər tərəfindən girov götürüldü [7].

TRT işğal edildi və çevrilişçi əsgərlərin çevriliş bəyanatı canlı yayında oxuduldu. Daha sonra Doğan Media Mərkəzi, İstanbul Hava Limanı, AKP-nin Ankaradakı qərargahı ələ keçirildi. Prezident Ərdəğan xalqı meydanlara çağirdi. O qara gecəni aydınladan, vətəninə sahib çıxan türk milləti oldu. Xalq FETÖ tərəfdarı xainlərə qarşı özlərini sipər etdi. Həmin gecə göstərdiyi qəhrəmanlığı ilə Kıdemli Başçavuş Ömər Halis Dəmir adını tarixə yazdırdı. O, Özəl Qüvvələr Qərargahında vəzifədə ikən komandiri olan Zəki Aksakallı tərəfindən verilən əmr ilə çevriliş başçısı olan Semih Tərzini sinəsindən vuraraq öldürür, bunun ardından çevrilişçi əsgərlər tərəfindən vurularaq şəhid olur (Ömər Halis Demirin vurulduğu yer xüsusi bir çərçivə ilə qoruma altına alınmış və güllərlə bəzədilmişdi) [10]. 16 iyul səhəri Türk Silahlı Qüvvələri, Təhlükəsizlik Nazirliyi nümayəndələrinin həyata keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində çevriliş cəhdinin qarşısı alındı və çevrilişçi əsgərlər silahları ilə birgə təslim oldular. Hadisələr nəticəsində 104-ü çevriliş əsgəri olmaqla, 300-dən artıq insan həlak oldu, 1491 nəfər yaralandı. Fərqli rütbəli 8036 əsgər nəzarətə götürüldü, 250 nəfər şəhid, 2196 veteran oldu [9].

Türkiyə hələ də 15-16 iyulda baş verən çevriliş cəhdinin təsiri hiss olunmaqdadır. Türkiyənin siyasi tarixindəki hərbi çevrilişlər

(1960 və 1980) və üç bəyannamə (12 mart, 28 fevral və 27 aprel) hadisələrinin ardından gerçəkləşən bu addım, eyni zamanda ilk dəfə xalqın tanklara qarşı küçələrə çıxmasına yol açdı [4].

Yekun. Ümumiyyətlə, bütün çevriliş və çevriliş cəhdlərinin ümumi cəhəti dövlətdəki hökumət böhranı və ictimai sabitliyin pozulması olub. Türkiyənin çoxpartiyalı rejimə keçidi hər 10 ildən bir hərbi müdaxilə ilə davam edib. Hər çevriliş Türkiyə cəmiyyətinə fərqli təsir göstərüb. Lakin ən əsası - demokratik inkişafa doğru ciddi nailiyyət əldə edilib. Çevrilişlər xalqın seçimi ilə qurulan hökumətə qarşı olduğu üçün 2007-ci ildən başlayaraq hərbi çevrilişlər barədə məhkəmə prosesi başlamışdır.

2010-cu ildə konstitusiyaya edilən dəyişikliklərlə çevrilişlərdən ziyan çəkən şəxslər məhkəmə qarşısında iddia qaldıra bilərlər. Əsasən, 12 sentyabr 1980-ci il hərbi çevrilişini həyata keçirən Milli Təhlükəsizlik komitəsinin həyatda qalan üzvləri Kenan Evren, Nejat Tümer və Tahsin Şahinkayanın insanlığa qarşı cinayətləri əsas gətirilərək, 2012-ci il aprelin 4-dən onlara qarşı məhkəmə başlamışdır. Kenan Evren və Tahsin Şahinkaya ömürlük həbs cəzasına məhkum olunurlar. Lakin hər ikisi dünyasını dəyişir və məhkəmə icrasız qalır. Çevriliş həyata keçirən və sağ olan hərbiçilər, siyasətçilər və digər çeviliş iştirakçıları məhkəməyə cəlb edilmişdir. Həmin məhkəmə proseslərinə Sarıkız, Ayışığı, Yakamoz və Eldiven çevriliş cəhdləri iddiaları, Balyoz çevriliş planı və İrticayla Mücadele Eylem Planı, Ergenekon və digərləri də daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1960-tan 2016-ya askeri darbe ve muhtıra metinleri anlamlar, amaçlar, niyetler ve ideolojiler. (Online). Mənbə: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/inifedergi/issue/viewIssue/5000018468/5000006192>
2. Askeri Darbeler Ve Toplumsal Etkileri: 1960, 1971 ve 1980 Darbeleri. (Online). Mənbə: <https://stratejikoperasyon.files.wordpress.com/2014/08/asker-darbeler-ve-toplumsal-etkiler-1960-1971-ve-1980-darbeler.pdf>

3. Cumhuriyet dönemi Darbelerin Türk Demokrasisi Ve Çağdaşlaşmasına Etkileri Üzerine Bir İncelme, Tarihın Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2016, №15, s.1-22.
4. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Dünyadaki Darbeler ve Darbe Girişimleri. (Online). Mənbə:
<http://www.dogrulukpayi.com/bulten/ikinci-dunya-savasi-ndan-sonra-dunyadaki-darbeler-ve-darbe-girisimleri>
5. Kısa darbeler tarihi. (Online). Mənbə:
<http://www.lacivertdergi.com/dosya/2016/09/05/kisa-darbeler-tarihi>
6. Osmanlı'dan Günümüze İhtilal Hareketleri. (Online). Mənbə:
<https://onedio.com/haber/osmanli-dan-gunumuze-ihtilal-hareketleri-546250>
7. Türkiye darbeler tarihi. (Online). Mənbə:
<http://www.karar.com/guncel-haberler/turkiye-darbeler-tarihi-188184#>
8. Türkiye Darbelerle Yüzleşiyor, Panel, 13 dekabr 2012, № 4. (Online). Mənbə:
http://file.setav.org/Files/Pdf/20131106161434_turkiyedarbeleriyle_yuzlesiyor_pdf.pdf
9. Türk Siyasal hayatında 1980 Sonrası Darbeler Ve E-Muhtıra // Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, dekabr, №2, s.39-58.
10. Ömer Halisdemir kimdir? İyi ki doğdun Ömer Halisdemir! (Online). Mənbə: <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/omer-halisdemir-kimdir-iyi-ki-dogdun-omer-halisdemir-2233608/>

Нармин АХМЕДОВА

*Студентка IV курса Исторического факультета
по специальности «преподаватель истории»,
Бакинского Государственного Университета*

ВОЕННЫЕ ПЕРЕВОРОТЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТУРЦИЯ

Переход к многопартийной политической системе как закономерность демократии реализовался через 23 года после провозглашения Республики в Турции. После перехода Турции к многопартийной системе она осталась лицом к лицу попытками

различных переворотов и военных переворотов. Эти перевороты в конечном итоге приводили не только к свержению власти и захвату руководства, но и оставляли трудно излечимые раны в психологии граждан. Подходы влияния военных переворотов на развитие демократии в Турецкой республике различны.

Narmin AHMEDOVA

*4th year Student of the Faculty of History
of Baku State University*

MILITARY COUPS IN TURKEY REPUBLIC

Passing to multiparty system, which was the essence of democracy had been realized after 23 years of proclamation of Turkey Republic. Turkey encountered several revolutions military coups after formation of multiparty system. Consequently, these revolutions dismissed legal authority, confused the administration, as well as wounded the psychology of population. The trends about the influence of military coups to the development of democracy in Turkish society are different.

Nərmin SEYİDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi, IV kurs tələbəsi

E-mail: nermin032@mail.ru

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
GÜRCÜSTANLA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ
(1918-1920-ci illər)**

Elmi rəhbər:

Səidə QULİYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan, hərbi-müdafiə paktı, Cənubi Qafqaz bonu, Paris Sülh konfransı, Batum müqaviləsi, Qafqaz konfransı, diplomatik nümayəndəlik

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Грузия, пакт военной обороны, бона Южного Кавказа, Парижская мирная конференция, Батумский договор, Кавказская конференция, дипломатическое представительство

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, Georgia, military defense pact, South Caucasus voucher, Paris Peace conference, treaty of Batum, Caucasus conference, diplomatic representation

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdən xarici siyasətinin əsas istiqamətləri beynəlxalq aləmdə özünün tanınmasına nail olmaq və qonşu dövlətlərlə sıx münasibətlər saxlamaq idi. Bu siyasətin əsas hissəsini də Gürcüstanla münasibətlər təşkil etmişdir və bu münasibətlər Denikin təhlükəsinə qarşı imzalanmış 1919-cu il 16 iyun hərbi paktı ilə daha da möhkəmlənmişdir. Məqalədə AXC-Gürcüstan münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələri, siyasi-iqtisadi tərəfdaşlıq məsələləri təhlil edilir.

Giriş. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) və Gürcüstan Demokratik Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra hərbi, siyasi, iqtisadi, rabitə, nəqliyyat və d. sahələrdə

əlaqələr qurmaq və bu əməkdaşlığı nizama salmaq zərurəti ilə üz-üzə gəldilər. Bu cür əlaqələrin qurulması hər iki respublikanın eyni bölgədə yerləşməsi, oxşar çətinliklərlə üzləşməsi və Cənubi Qafqazın 100 ildən artıq Rusiyanın tərkibində qalması ilə əlaqədar idi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasının hər iki respublikanın dinamik inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu, bəhs olunan dövrdə ziddiyyətli məsələləri həll etmək üçün respublika rəhbərlərinin hər iki xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə, qarşılıqlı güzəştlərə gedərək həllinə nail olduqlarını görürük.

Siyasi əlaqələr. Azərbaycanın xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər qurmaq, Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq əsas prioritetlərdən biri sayılırdı. Azərbaycan parlamentinin Gürcüstan, Dağıstan və Ermənistanı ünvanladığı müraciətdə deyilirdi ki: “Qafqaz elə bir vəziyyət qarşısındadır ki, bu ərazi üzərində qurulmuş olan Cümhuriyyətlər dostluq və həmrəylik yaratmadan yaşaya bilməzlər” [14, s.204-205].

1918-ci il may-iyun aylarında Batum konfransının yekunu olaraq, iyunun 4-də Osmanlı, Azərbaycan və Ermənistan arasında “Sülh və dostluq” müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə ilə Azərbaycanla Osmanlı arasında sülh və dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın sərhədlərini müəyyən edəcək protokol imzalayacaqları nəzərdə tutulurdu. Gürcüstanla müqavilənin şərtinə əsasən, Qars, Ərdahan və Batumun, həmçinin Axalsıq və Axalkələkin Osmanlıya verilməsi təsdiq olunurdu, ancaq Osmanlının tələbləri yumşaltması nəticəsində Abastuman və Askurun ərazilərinin Gürcüstanda qalmasına razılıq verildi. Batum müqaviləsinə görə, Gürcüstan və Ermənistan öz ərazilərində müsəlman əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək, dini ayinləri azad formada icra etməyə şərait yaradılması barədə razılıq verirdilər [7, s.82-83; 8, s.92; 9, s.49].

Konfransın nəticələrinə əsasən, Gürcüstan AXC hökumətinin Tiflisdən çıxmasını tələb etdi. 1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Gəncəyə köçdükdən sonra Azərbaycan

Gürcüstanla əlaqələr yaratmaq üçün Məmməd Yusif Cəfərovu AXC-nin bu ölkədəki diplomatik nümayəndəsi təyin etdi. Bakı azad ediləndən sonra Gürcüstan hökuməti diplomatik nümayəndəsi Nikolay Kartsivadzeni Azərbaycana göndərdi. 1918-ci il oktyabrın 2-də diplomatik nümayəndəlik Bakıda fəaliyyətə başladı [6].

Paris Sülh konfransında Azərbaycan və Gürcüstan öz diplomatik güclərini kifayət qədər birləşdirərək həm Rusiyanın siyasi iddialarına qarşı mübarizədə, həm də öz dövlət müstəqilliklərinin tanınması yönündə, demək olar ki, birgə fəaliyyət göstərirdilər [2, s.102]. Lakin Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə mənfi təsir edən amillərdən biri 1918-ci ildə 2 ölkə arasında de-fakto bərqərar olmuş sərhədlərin qarşılıqlı surətdə tanınması idi. Bunun nəzərə çarpacaq dərəcədə təzahürü istər gürcü, istərsə də Azərbaycan nümayəndələrinin Paris Sülh konfransına təqdim etdikləri memorandumlarda müşahidə edilirdi [12, s.54].

Azərbaycan memorandumunun dövlətin ərazisinə aid bölməsində Tiflis, Borçalı və Sığnaq qəzalarının türk-müsəlman əhalisi yaşayan hissələrinə Azərbaycanın hüquqları əsaslandırılırdı. Həmçinin, Batum və Qars əyalətlərinin, Axalsıq qəzasının Azərbaycana bağlılığı qeyd edilirdi. Konfransa analoji memorandumu gürcü nümayəndə heyətinin sədri N.S.Çxeidze və İ.Q.Sereteli də təqdim etmişdi. Memorandumda qeyd olunurdu ki, Gürcüstan dövlətinin hüduqları Gürcüstanın etnoqrafik sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Lakin Gürcüstana daxil olan ərazilər arasında Zaqatala mahalının, Türkiyənin Ərdahan, Oltu və Rizə əyalətlərinin olması belə bir iddianın əsassız olduğunu nümayiş etdirirdi. Yeri gəlmişkən, memorandumda Gürcüstan dövləti üçün nəzərdə tutulan ərazi 1921-ci il 21 fevralda Gürcüstan Müəssislər Məclisinin təsdiq etdiyi Konstitusiyada əksini tapmışdı. Bu səbəbdən dolayı Zaqatala mahalı muxtar inzibati vahid olaraq Gürcüstan Respublikasının ərazisi elan olunmuşdu [12, s.54].

Azərbaycan və Gürcüstan arasında Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazı üstündə narazılıq hökm sürürdü, Gürcüstan bu ərazilərdə sərhədləri dəyişmək istəyirdi, lakin Azərbaycanın sayəsində Qarayazıdakı status-kvo saxlanıldı. Məsələnin müzakirəsi daha sonra

1919-cu il 25 aprelə Tiflisdə işə başlayan Qafqaz konfransının gündəliyinə daxil oldu [5, s.81].

Konfransda 6 komissiya yaradıldı: 1) ərazi və sərhəd məsələlərinin həlli üzrə; 2) gömrük, maliyyə məsələləri üzrə maliyyə-iqtisadi komissiya; 3) siyasi məsələlərlə bağlı; 4) dəmiryol, poçt-teleqraf əlaqələri üzrə; 5) məhkəmə-hüquq komissiyası; 6) qaçqınlar və köçəri əhali ilə bağlı məsələlər üzrə. Qafqaz konfransının uğurlu nəticəsi, həmçinin 1919-cu il iyun ayında Denikin təhükəsi və onun cənuba hərəkət etməsi Azərbaycan və Gürcüstan əlaqələrində dönüş yaratdı və 1919-cu il iyunun 16-da hərbi-müdafiə paktının imzalanması ilə nəticələndi [5, s.81; 11, s.71]. Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanla Gürcüstan arasında qurulmuş hərbi diplomatik əlaqələrin hüquqi əsasını bu pakt sübut edir. 10 maddədən ibarət olan bu müqavilə Tiflisdə imzalanmış və 3 il müddətinə nəzərdə tutulmuşdu. Müqavilənin əsas məqsədi ondan ibarət idi ki, tərəflərin hər hansı birinə qarşı xarici müdaxilə yarandığı təqdirdə, digər dövlət ona hərbi yardım göstərməli idi. Müqavilə 1919-cu il iyunun 27-də təsdiq edildi. İki dövlət arasında imzalanmış digər bir sənədə əsasən isə, Gürcüstan Azərbaycana hərbi-texniki və sursat baxımından yardım göstərməli idi. 1920-ci il yanvarın 20-də hər iki dövlətin birgə Hərbi Şurası və Gürcüstanda AXC-nin hərbi attaşeliyi də təsis edildi. 1919-cu il martın 26-da hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 148 nömrəli əmri ilə podpolkovnik Məmməd bəy Əliyevi AXC-nin Gürcüstandakı hərbi attaşe vəzifəsinə təyin etdi. Hərbi attaşeliyin yaradılması və əlverişli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan ordusunun təşkili üçün lazım olan silah-sursatın alınması təmin edildi. İmzalanmış sazişə görə, Azərbaycanın şimal sərhədlərinin, Bakı və Abşeronun müdafiə sisteminin yaradılması üçün təyin edilmiş gürcü zabitlər hərbi əməliyyatlarda iştirak etmədən Azərbaycan ordusunda xidmət etmək imkanı əldə etmişdilər. Orduda xidmət göstərmiş və Azərbaycan Hökumətinin qərarı ilə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş gürcü zabitlərdən - Azərbaycan ordusunun general-kvartirmeysteri polkovnik Karqaleteli və Hərbiyyə məktəbinin rəisi polkovnik Çxeidzeni nümunə göstərmək olar [1].

1919-cu ilin payızından etibarən Versal Ali Şurasının, xüsusən də Böyük Britaniyanın Qafqaza (xüsusilə Azərbaycana) marağı artmışdı. 1919-cu ilin noyabrında Böyük Britaniyanın baş naziri parlamentdəki çıxışında Azərbaycan və Gürcüstanın tanınması ideyasını irəli sürdü. Azərbaycan nümayəndələri 1919-cu ilin noyabr-dekabr aylarında respublikanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi haqda memorandumu hazırladılar və cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdilər [2, s.289-290].

1920-ci il yanvar ayında Qafqazda bolşevik təhlükəsinin fəallaşması Antanta dövlətlərini düşündürdü. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması əsas vəzifə hesab edildi. Bunun üçün yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris Sülh Kofransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Böyük Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc Qafqazdakı proseslər haqqında məlumat verdi və yanvarın 11-də isə Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə Ali Şura Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı. Ali Şuranın verdiyi qərarla bildirilirdi: “Müttəfiq ölkələri Azərbaycan və Gürcüstanı de-fakto səviyyəsində tanıyırlar” [2, s.290].

Nümayəndə heyətinin 8 aylıq fəaliyyəti nəticəsini vermiş oldu. Həmin hadisənin iştirakçılarından biri Miryaqub Mirmehdiyev yazırdı: “Bu iki ölkənin nümayəndəsi Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət olundu və orada müsyo Kambon konfrans adından onlara hörmət əlaməti olaraq öz minnətdarlığını bildirdi. Müsyo Kambon bəyan etdi ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları rəsmi olaraq beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə müstəqil dövlətlər kimi tanınmışdır” [13, s.6].

AXC-nin bolşevik hücumlarına qarşı təkbaşına mübarizə aparması mümkün deyildi. Buna görə də, Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Paris Sülh konfransında iştirak edən nümayəndə heyətinin böyük dövlətlərdən hərbi yardım göstərilməsi haqda müraciət etməsini gören həmin dövlətlərin başçıları başa düşürdülər ki, sovet Rusiyasının təhlükəsinə qarşı Azərbaycan və Gürcüstanın diplomatik baxımdan tanınması hələ kifayət deyildir. Bu təhlükənin yayılmasının qarşısını almaq üçün Azərbaycan və Gürcüstana hərbi kömək

göstərilməsi böyük dövlətlərin də maraq dairəsində idi. 1920-ci il yanvarın 15-də Azərbaycan və Gürcüstana hərbi kömək göstərilməsini Versalda toplanmış hərbi ekspertlər şurası müzakirə etdilər. Fransanın baş naziri J.Klemansonun tapşırığı ilə Fransa xarici işlər nazirinin baş katibi Jül Kambon Azərbaycan və Gürcüstanın nümayəndələri ilə görüşmüş, bolşevik təhlükəsi ilə bağlı fikirlərini öyrənmiş və bu dövlətlərin hərbi yardıma ehtiyacı olduğu barədə Klemansoya məlumat vermiş, lakin Klemanso bunu qənaətbəxş hesab etməmişdi. Yanvarın 17-də H.Vilsonun rəhbərliyi ilə keçirilən iclasda Azərbaycan və Gürcüstana yardım göstərilməsi məsələsi müzakirə edilsə də, müttəfiqlərin Qafqaza hərbi qüvvə göndərməsi məsələsinə toxunulmadı [2, s.290-291].

Yanvarın 19-da İngiltərə, Fransa, İtaliya və digər dövlətlərin başçılarının iştirakı ilə Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının iclasında Cənubi Qafqaz respublikalarının vəziyyəti müzakirə edildi və Marşal F.Foş məruzə ilə çıxış etdi. İclasda F.Foş, H.Vilson, U.Çörçill, J.Klemanso Cənubi Qafqaza ordu göndərilməsinə tərəfdar olsalar da, Böyük Britaniya və İtaliyanın baş nazirləri Lloyd Corc və Nitti hərbi sursat göndərilməsini zəruri sayırdılar. Lloyd Corcun yardım göstərilməsi barədə sualına hər iki nümayəndəlik adından İ.Sereteli cavab verdi. O bildirdi ki, müttəfiqlərin yardımına çox böyük ehtiyac vardır və ən yaxşısı o olardı ki, ordu göndərilsin. İclasa yekun vuran Lloyd Corc Cənubi Qafqaza ordu göndərilməsinin mümkün olmadığını, yalnız silah-sursat yardımının olmasının zəruriliyini bildirdi. Yanvarın 19-da iclasda Qafqaz məsələsinə aid 4 bəndlik qərar qəbul olundu: 1) Dağıstan və Ermənistan de-fakto tanınmalıdır. Qərar Türkiyə ilə aparılacaq müzakirədə Ermənistanın sərhədləri məsələsinə toxunmur; 2) müttəfiqlər Cənubi Qafqaza ordu göndərmək imkanında deyillər; 3) müttəfiq dövlətlər Cənubi Qafqaza silah-sursat və ərzaq yardımı göstərəcəklər; 4) Cənubi Qafqaz respublikalarına göndəriləcək hərbi sursatın konkret olaraq nədən ibarət olacağı və hansı yolla göndəriləcəyi məsələlərinə baxılması Foşdan və feldmarşal Vilsondan xahiş edilirdi.

1920-cu il 19 yanvar tarixli Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının qərarı ilə, əslində, müttəfiqlər bolşevik təcavüzünə qarşı Azərbaycan və Gürcüstana yardım göstərmədilər. Bu qərarla böyük dövlətlər sovet Rusiyasının keçmiş sərhədlərini bərpa etmək imkanlarını de-fakto tanımış oldular və Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlətlər kimi aradan qaldırılmasına səbəb oldu [2, s.290-291].

1920-ci ilin fevralında Denikinın ordusunun məğlub olması respublikanın dinc nəfəs almasına səbəb oldu. Bununla da, Gürcüstan və İranla çoxtərəfli əməkdaşlıq prosesi başlandı, Türkiyə və Gürcüstanla diplomatik əlaqələr genişlənməmişdi [4, s.366].

Rusiyanın hərbi əməliyyatları nəticəsində Denikinın qüvvələri məhv edilmiş və Qırmızı Ordu tezliklə Cənubi Qafqazdakı müstəqil dövlətlərin sərhədlərinə çatmışdı.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında olan qarşılıqlı əməkdaşlıq Cənubi Qafqaz ölkələri üçün əhəmiyyətli yer tutan Batum məsələsinin müzakirələrində də xüsusi rol oynamışdı. 1920-ci il fevral-mart aylarında Antanta Ali Şurasının Londonda keçirilən iclasında müttəfiq dövlətlər Batum məsələsi ilə əlaqədar layihə irəli sürmüşdülər. Bu layihəyə əsasən, Batum vilayətinin bir hissəsi Gürcüstana, bir hissəsi də Ermənistana verilməli idi. Batum şəhəri isə Millətlər Cəmiyyətinin nəzarətində azad şəhər elan edilməli idi. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin əldə etdiyi razılığa görə, Azərbaycan Batum şəhərinin vilayətlə birləşdirilməsinə tərəfdar olduğunu, Gürcüstan da Azərbaycanın Batuma olan mənafeyini təmin edəcəyini bildirirdi [6].

İqtisadi əlaqələr. AXC-nin iqtisadi inkişaf platformasında xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığı asanlaşdırmaq və bu cür əməkdaşlığı dünya təcrübəsi əsasında həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Əməkdaşlıq əsasən Zaqafqaziya Seymindən miras qalan iqtisadi məsələlərin həlli və müstəqil respublikanın iqtisadi əlaqələrinin qurulmasına yönəlmişdi. Azərbaycanla Gürcüstan arasında Batum müqaviləsinə əlavə olaraq iki saziş imzalandı. Azərbaycan, Osmanlı və Gürcüstan arasında Bakı-Batum neft daşımaları (neft kəməri ilə) haqqında imzalanmış birinci sazişə əsasən, həmin dövlətlər neft daşıma-

larının təhlükəsizliyini öz ərazilərində təmin etmək məqsədilə razılıq əldə etməli idilər. Neftin bu yolla nəqli yeni geoiqtisadi vəziyyətin yaranmasına səbəb olurdu. Bu saziş neft sənayesinə müsbət təsir edib, xarici bazara çıxmasına imkan yaradırdı.

Azərbaycan, Osmanlı, Gürcüstan və Ermənistan arasında dəmiryol nəqliyyatı haqqında bağlanmış ikinci sazişdə isə, keçmiş Rusiya dövlətinin mülkiyyəti olan dəmiryolu nəqliyyat vasitələrinin müqavilə tərəfdarlarının ərazi hüduqlarına uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulurdu [3; 7, s.83; 9, s.50].

1919-cı il martın 8-də dəmiryolu rabitəsi barədə imzalanmış sazişə əsasən, yükdaşıma tarifləri və yük vaqonları mübadiləsi qaydaya salındı, Tiflislə Bakı arasında sərnixin qatarları hərəkət etməyə başladı [6].

Ölkədə inflasiyanın aradan qaldırılması, maliyyə-pul sisteminin qaydaya salınması və xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin normallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycanın razılığı olmadan, Gürcüstan və Ermənistanın keçmiş Zaqafqaziya hökuməti bon-larının nümunəsində yeni banknotların tədavi ilə buraxmasına hazırlıq görməsi Azərbaycan hökumətini narahat edən məsələlərdən idi. 1918-ci il iyulun 27-də Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Baş nazir Fətəli xan Xoyski Avstriya-Macaristan və Almanıyanın Tiflisdəki nümayəndələri ilə görüş keçirmişdi. Burada Cənubi Qafqaz respublikaları arasında gömrük müharibəsinə səbəb ola biləcək məsələləri dinc yolla həll etmək üçün Azərbaycan tərəfi aşağıdakı təklifləri irəli sürmüşdü: 1) Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq komissiyanın yaradılmasına razılıq verilməsi; 2) keçmiş Zaqafqaziya hökumətindən qalan əmlakı bölüşdürmək üçün beynəlxalq komissiyanın yaradılması; 3) yeni pul nişanlarının buraxılması üçün qarşılıqlı təminatların verilməsi və həmçinin bu məsələyə əmlakın bölüşdürülməsi ilə birgə baxılması. Almanıya mis-siyasının rəhbəri general fon Kres görüşdə qeyd olunan məsələlərdə Azərbaycanın mövqeyini başa düşdüyünü bildirmiş və Gürcüstan hökumətinin Borçalıda yerli əhalidən taxılın müsadirə edilməsini də-yandırmaq üçün göstəriş vermişdi [10, s.184-185].

1918-ci ilin yayında pul kütləsi çatışmadığı və AXC gürcü və erməni nümayəndələri ilə danışıqlar nəticə vermədiyi üçün Osmanlıdan 1,5-3 milyon lirə borc alınması məsələsini qaldırdı. Həmin məbləği 1-1,5 il müddətində qaytarmağı öhdəsinə götürdü. AXC-nin Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə ünvanladığı 1918-ci il 31 iyul tarixli məktubunda qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin əsas qayğısı pul qıtlığıdır: “Siz bu istiqamətdə təcili tədbirlər həyata keçirməlisiz. İlk növbədə 1 milyon türk lirəsi borc verilməsinə çalışın, sonra öz bonlarımızın buraxılmasına və göndərilməsinə başlayın”. 1918-ci ilin payız aylarında Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri Ermənistan hökuməti ilə razılaşdırılmış pul-kredit siyasəti yeritməli oldular. Bu məqsədlə, senyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri maliyyə və pul-kredit sistemi üçün birlikdə 280 milyon rubl məbləğində Cənubi Qafqaz komissarlığı bonu buraxılması haqda saziş bağladılar. Noyabrın 15-də isə Tiflisdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında daha 160 milyon rubl məbləğində Cənubi Qafqaz Komissarlığı bonu buraxılması barədə müqavilə imzalandı. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında 1919-cu ilin 4 iyununda Tiflisdə bağlanmış sazişə əsasən, Azərbaycan payına düşən 180 milyon rubl Cənubi Qafqaz bonunun 60 milyon rublunu Gürcüstana verdi və əvəzində isə öz ərazisində 15 milyon rubl Bakı bonunun sərbəst dəyişdirilməsinə razılıq verdi. Bakı bonlarının və Cənubi Qafqaz bonlarının məzənnəsinin möhkəmlənməsinə AXC-nin uğurlu pul-kredit siyasəti mühüm təsir etdi. Bunun bariz nümunəsini 1919-cu ilin yayında Tiflis birjasında Cənubi Qafqaz bonlarının yüksəlməsində görürük [6].

AXC-nin qonşu dövlətlərə iqtisadi tərəfdaş kimi yanaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu baxımdan respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında AXC və Gürcüstan arasında bağlanan daha bir müqavilə hüquqi və iqtisadi sənəd kimi diqqəti cəlb edir [3]. 1918-ci il 26 dekabrda Bakıda Azərbaycanla Gürcüstan arasında 19 maddədən ibarət “Əmtəə mübadiləsi haqqında” müqaviləni Azərbaycan hökuməti tərəfindən Behbud Xan Cavanşir, Gürcüstan hökuməti tərəfdən Nikolay Karçivadze imzalamışdı. Müqavilənin 1-

ci maddəsində yüklərin dəmir yolu ilə hər iki istiqamətdə rüsumsuz daşınması, 2-ci maddəsində isə Azərbaycandan neft və neft məhsulları, Gürcüstandan kömür və meşə-ağac materiallarının maneəsiz keçirilməsinə razılıq verildi. 6-cı və 8-ci maddələrdə isə Gürcüstan tərəfi Azərbaycana taxıl məhsulları, gön-dəri, şəkər məhsulundan başqa digər məhsulların rüsumsuz keçirilməsinə razılıq verirdi. Müqavilədə bu da qeyd olunurdu ki, gürcü əhalisi üçün kerosin buraxılması 1 milyon pud dan, neft və neft məhsullarının ümumi satışı isə 20 milyon pud dan çox olmamalıdır. Xarici ticarət əlaqələrinin istiqamətləndirilməsində hər iki respublikanın diplomatik nümayəndəliklərinə geniş səlahiyyətlər verilmişdi [10, s.187; 6].

1919-cu il yanvarın 3-də Azərbaycan və Gürcüstan arasında Tiflisdə teleqraf rabitəsi, yanvarın 4-də isə poçt xidməti ilə bağlı imzalanan müqavilələr nəticəsində teleqraf və poçt xidmətlərini qaydaya salmaq və inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yarandı, şəhərlər arası daimi teleqraf rabitəsi yaradıldı. 1920-ci il fevralın 5-də Bakıda 2 respublika arasında tranzit yükləri ilə bağlı saziş bağlandı. Saziş yüklərin dəmir yolu vasitəsilə 1 il müddətində gömrük rüsumu alınmadan daşınmasını təmin edirdi. Sazişin digər bir şərtinə əsasən, Azərbaycan hökuməti Gürcüstana göndərdiyi neft və neft məhsullarının 16 milyon pud həcmində gömrük rüsumu tutmayacağını bildirdi, əvəzində isə Gürcüstan bu məhsulları öz ərazisindən kənara göndərməməyi öhdəsinə götürdü [6]. Bununla əlaqədar bir fakta nəzər salaq. Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyinin Tiflisə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəliyinə ünvaladığı 1919-cu il 5 aprel tarixli teleqramda, “hələ ticarət müqaviləsi bağlanmadığına görə Ermənistanı yük göndərilməsinə icazə verilmədiyini” qeyd olunurdu. Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəliyi ermənilərin ərzaq tədarükü üzrə Tiflis komitəsinə 20 min pud kerosin verilməsinə görə Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə müraciət ünvanlamışdı. Xarici işlər naziri Azərbaycanın Tiflisdəki nümayəndəliyinə müraciət etdiyi 1919-cu il 12 aprel tarixli məktubda bu yanacağın nə məqsədlə alınma səbəbinin araşdırılmasını tələb etmişdi. Gürcüstan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə bildirdi ki, tranzit neft məhsullarının Poti

limanından Ukraynaya və Batumdan digər məntəqələrə, Ermənistan üzərindən Qarsa aparılması təkcə Azərbaycanın razılığı ilə ola bilər [10, s.188].

Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlı Respublikalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə 1919-cu il mayın 9-dan iyunun 1-nə qədər Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya konfransında gömrük-tarif məsələləri müzakirə edilmiş və Azərbaycan tərəfini maliyyə-iqtisad komissiyasında təmsil edən F.Vəzirov və L.Pekarskinin Parlamentə təqdim etdiyi hesabatdan aydın olur ki, komissiyanın bu müddət ərzində 10 iclası baş tutmuşdu. Maliyyə-iqtisad komissiyasının 2-ci iclasında müzakirə olunan 6 məsələdən 3-ü respublikalar arasında gömrük, tranzit və əmtəə mübadiləsinin qaydaya salınmasına həsr edilmişdi. [10, s.192-193].

İqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi dövrü mətbuatın səhi-fələrində müxtəlif baxışları ortaya çıxarırdı. “Bakinskaya jizn” qəzetində çıxan bir sıra məqalələrdə Zaqafqaziyada gömrük məhdudiyyətinin aradan qaldırılması irəli sürülsə də, “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan məqalələrdə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan və Gürcüstan arasında 1919-cu ilin iyulunda bağlanmış hərbi müdafiə ittifaqı haqqında müqavilədə bu iki respublika arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə gömrük hədləri olmalıdır, həmçinin hökumət əmtəələrin idxal və ixracını tənzimləməlidir. Əsasən də, taxıl məhsullarının İrana, Gürcüstana, Dağıstana, Ermənistana nəzarətsiz satılması Azərbaycanın milli iqtisadi mənafeyi və əhalinin tələbatını ödəmək baxımından zərərli hesab olunurdu [3].

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstan əməkdaşlığının inkişafını sübut edən əsas amillərdən biri də Batum limanından istifadə ilə bağlı idi. Batum ölkə üçün iqtisadi, ticarət baxımından önəmli olduğu üçün 1918-ci il noyabrın 10-da orada konsulluq yaradılmasına qərar verilmişdi və Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın Batumdakı konsulu vəzifəsinə təyin edilmişdi. Batumdakı konsulluq türk və müsəlman əhalinin məsələlərinin həllində də fəal rol oynayıraq, 1919-cu ilin martında Batum vilayətindəki Azərbaycan təbəələrinə 10 min rubl, həmin ilin may ayında isə Batumdakı türk məktəbi-

nə 10 min rubl yardım etmişdi. 1919-cu il sentyabrın 27-də konsulluq nəzdində ticarət şöbəsi fəaliyyətə açıldı və oktyabrda Batumdakı konsulluq Baş konsulluğa çevrildi. 1919-cu il oktyabrın 22-də Baş Konsulluğun ticarət şöbəsi yanında Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi nümayəndəliyi təsis edildi [6].

Yekun. Beləliklə, AXC-nin Gürcüstanla qurulan münasibətləri çətin proseslərdən keçmişdi. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Gürcüstan və biz” məqaləsi Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrini yaxşı izah edirdi: “Gürcüstanla qurulan dostluğumuz təbii bir haldır. Şimalda rus qorxusu və cənubda baş verə biləcək intriqaqlar gürcülər ilə azərbayanlıları kip dostluğa məcbur edir” [11, s.73].

Yuxarıda göstərilən faktlardan aydın olur ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları müstəqilliklərini elan etdikdən sonra fəal əməkdaşlıq qurmağa başlamışdılar. Bu cür əməkdaşlıq sonrakı illərdə də sürətlə inkişaf etmiş, dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olan və bir çox sahələri əhatə edən çox sayda sənədlər, müqavilə və sazişlər imzalanmış, iki respublika arasında yaranmış ittifaq və etibarlı əməkdaşlıq əlaqələri bərqərar edilmişdi. Lakin Rusiyanın imperialist siyasəti hər iki dövlətin müstəqilliyinə son qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hərbi diplomatiya. (Online). Mənbə: https://azertag.az/xeber/Azerbaijan_Xalq_Cumhuriyyeti_dovrunde_herbi_diplomatiya-1135774. Müraciət tarixi: 07.04.2018
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, Lider, 2005, 472 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi inkişaf platforması. (Online). Mənbə: <http://xalqqazeti.com/az/news/economy/86631>. Müraciət tarixi: 07.04.2018
4. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı, Elm, 2008, 696 s.
5. Babayeva T. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti // Tarix və onun problemləri, 2003, № 2, s.78-85.

6. Əliyev Q. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər) // Geostrategiya jurnalı, 2013, №03 (15). (Online). Mənbə:
<http://az.strategiya.az/old/index.php?m=xeber&id=19949>
7. Həsənlı.C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 2009, 576 s.
8. Həsənov C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, Azərnəşr, 1993, 362 s.
9. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, 2015, 1056 s.
10. Quliyev R.Ə. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)). Bakı, 2015, 360 s.
11. Nəşibzadə N.L. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı, Ay-Ulduz, 1996, 304 s.
12. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri. Bakı, Aspoliqraf, 2008, 376 s.
13. Topçubaşov Ə. Paris məktubları. Bakı, Azərnəşr, 1998, 120 s.
14. Yusifov Y.B., Vəliyev T.T. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı, Çapaşoğlu, 2004, 558 s.

Нармин СЕЙИДЛИ

*Студентка IV курса Исторического факультета
Бакинского Государственного Университета*

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ГРУЗИЕЙ (1918-1920 гг.)

Основными направлениями внешней политики Азербайджанской Демократической Республики были достижение ее признания на международной арене и поддержание тесных отношений с соседними государствами. Большая часть этой политики была также установлена с Грузией и усилена военным пактом 16 июня 1919 года, подписанным против угрозы Деника. В статье анализируется взаимосвязь между отношениями АДР - Грузия и политико-экономические партнерства.

Narmin SEYIDLİ

*4th year Student of the Faculty of History
of Baku State University*

MUTUAL RELATIONS OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND GEORGIA (1918-1920)

As a result of the collapse of the Transcaucasian dynasty, The main directions of the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic were to achieve its recognition in the international arena and to maintain close relations with the neighboring states. The main part of this policy was relations with Georgia and It was further strengthened with the military pact on June 16, 1919, signed against the danger of Denikin. The article analyzes the mutual relations , political and economic partnership issues of Azerbaijan Democratic Republic and Georgia.

Fatma Betül AYDEMİR

Bakü Devlet Üniversitesi,

“Türk dünyası tarihi” ixtisası üzərə Yüksək Lisans öğrencisi

E-mail: betul270@hotmail.com

TÜRKİYƏLİ ARAŞDIRMAÇILAR GÜNEY TÜRKİSTAN’DA BASIN HAQQINDA

Elmi rehber:

Sevinç RUİNTAN

Bakü Devlet Üniversitesinin doçenti

Anahtar kelimeler: Güney Türkistan, basın, gazete, dergi, matbaa

Ключевые слова: Южный Туркестан, пресса, газета, журнал, типография

Keywords: South Turkestan, press, newspaper, journal, printing press

*İlk olarak 8. Asırda gazetenin Çin’de basılmaya başlandığı ma-
lumdur. Ancak o dönem büyük imparatorlukların olması ve ayrıca
hükümdarların aldıkları yeni kararlarının fermanlar aracılığıyla hal-
ka duyurulmasından dolayı günümüzde anladığımız şekilde gazetenin
basılması daha geç dönemlerde gerçekleşmiştir. Gazetenin geç dö-
nemde ortaya çıkmasının ayrı bir nedeni de matbaanın geç dönemde
keşfi ile bağlantılıdır. İmparatorlukların yıkılıp yerine ulus devletle-
rin kurulması da basına ayrıca bir ihtiyaç duyulmasına neden olmuş-
tur. Güney Türkistan’da ise basın hayatı 1870 yılından sonra başla-
mıştır ve 1917 yılına kadar yoğun bir şekilde gazete ve dergi çıkar-
ılmaya çalışılmıştır. Rusya hakimiyetine en son giren bir yer olarak
Türkistan’daki Rus etkisini basınında takip edebiliyoruz. Siyasi ta-
rihin bir yansıması olan basın tarihi üzerine yapılan bu kısa incele-
mede Güney Türkistan’da çıkan gazete, dergiler ve bunları çıkaran
gruplar hakkında bilgi verilecektir. Makalede tarih sırasına göre çı-
kan gazeteler, dergiler ve yazarları hakkında kısaca bilgi verilme-
tedir.*

Basın denilince ilk akla gelen genelde gazete ve dergi olmaktadır. 1800’lü yılların başından itibaren matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte dünyanın birçok yerinde gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır. Güney Türkistanda ise basın hayatı 19.yy ikinci yarısında başlamaktadır. Güney Türkistanda ki basına dair Türkiye de kapsamlı bir çalışmaya rastlamamaktayız. Yaş Türkistan dergisinde Toktamışoğlu tarafından yazılan ‘Türk Gazeteciliği’ isimli makale bu konuda bize epey bilgi vermektedir. Güney Türkistan da çıkan gazetelerin hemen hemen hepsi hakkındaki bilgiye buradan ulaştık. Gazete ve dergi isimleri bakımından *Yaş Türkistan* dergisinin tıpkı basımının girişinde bulunan dergi ve gazete listesinden faydalandık. Bu bilgiler önemli bir açığı kapatmakla beraber gazete ve dergi isimlerindeki yanlışlıklar ve bunların çıkış tarihine dair verilen bilgilerde hatalar bulunmaktadır. Begali Kasimov’un Milli Uyanış kitabında da Türkistan cedit matbuatçılığına kısa bir şekilde değinilmiştir. Bazı hataları olmasına rağmen Türkistan da basın hayatına dair en çok bilgilere de bu eserlerden ulaştığımızı özellikle belirtmemiz gerekir. Bu konu üzerinde müstakil bir çalışma olmaması büyük bir eksikliktir.

Güney Türkistan’da basın hayatının nasıl başladığını anlamak için başta ilk basım evinin Türkistan’da ne zaman kurulduğunu bilmemiz gerekir. 1867 yılında Taşkent’te askeri belgeleri çoğaltmak amacıyla ilk basımevi kurulmuştur. 1868 yılında ise her türlü kitabın basımı içinde kullanılmaya başlanmıştır [4, s.35].

1870 yılına gelindiğinde Türkistan'da ilk gazete yayın hayatına girmiştir. “*Türkistan Vilayeti'nin Gazeti*” [2, s.42] adıyla Taşkent'te Türkistan Genel Valisi General Von Kaufmann'ın¹ emriyle çıkarılmıştır [1, s.260]. Bu gazete 1917 yılına kadar yayınlanmıştır. Gazete genelde valiliğin duyurularını yayınlamıştır. Bu açıdan halk gazeteye çok fazla ilgi göstermemiştir. Gazetenin başlangıç döneminde Şahmerdan İbrahim yazar olarak görevlendirilmiş ardından Hasen Çaniş yazarlık yapmıştır². 1884'te gazetenin başına Ostroumov³ getirilmiştir. 1885'ten sonra gazetenin bir bölümü Rusça olarak yayınlanmaya başlamış ve Rus dilini yaygınlaştırmak konusuyla ilgili yazılar yayınlanmıştır. 1905 devriminden sonra gazetede özellikle Mahmud Hoca Behbudi yazılar yazmıştır [1, s.261].

Bu gazetenin ardından 1888-1902 arası Omsk'da *Dala Vilayeti* gazetesi çıkmıştır [8]. 1905-1908 arası *Mecmu'a-yı Maveray-ı Bahr-i Hazar* isimli gazete Farsça ve Türkmence olarak Aşkabat'ta çıkmıştır. Bu gazeteler Ruslar tarafından çıkarılmıştır.

Türkistan'da gazeteler Ruslar ve Ceditçiler tarafından çıkarılmıştır. Ceditçilerin çıkardıkları gazetelerden ilki *Orta Azyanin gömürgüzarlığı Gazeti / Terakki*'dir. 1905'te Molla Alim Kazi tarafından çıkarılmaya başlanmış ve yarı resmi bir gazete olması hasebiyle içerik ve amacı bakımından *Türkistan Vilayeti Gazeti*'ye benzemekte ve bu açıdan halkın ilgisini çekmemiştir. Bu sebeplerden uzun ömürlü olmamış ve 8.Sayısından sonra Türkistan gençlerinden bir öğrenci olan İsmail Abid'e devredilmiştir⁴. Gazete bundan sonra Münevver Kari'nin⁵ teşebbüsü ve İsmail Abid'in başyazarlığı ile *Terakki* adıyla

¹ Konstantin PetroviçKaufmann: 1818-1882.Avusturya asıllı bir aileden gelmektedir. Kafkasya 'da görev yapmış, Kırım savaşı (1853-1856) sırasında İstihkâm taburu Komutanlığı yapmıştır. 1870'te Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasıyla Vali olarak atanmış ve ölene kadar o görevde kalmıştır. Türkistan'da toprakreformunu yapmıştır.

² Şahmerdan İbrahim ve HasenÇaniş, Kazan Tatarı'dır.

³ Ostroumov: Rus misyoneri ve Şarkiyatçısı

⁴ İsmail Abid: Tancılar grubuna mensupKazanlı Tatar Sosyalisti

⁵ Münevver Kâri:1878-1931.Türkistan'da Cedit okullarının açılmasında ve Cedit matbuatının öncülerindendir.

çıkılmıştır. Terakki 20 sayı çıktıktan sonra Rus hükümeti tarafından durdurulmuştur. İsmail Abid ise haps edilmiştir. Gazetenin kapatılmasının sebebi ise *Türkistan Vilayeti Gazeti*'ne karşı sert hücumlarda bulunmasıdır. Bu gazetenin kapatılmasının ardından Münevver Kâri Eylül 1906'da *Hurşid* isimli gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Taşkent'te çıkmaya başlayan gazetenin masraflarını Türkistan gençleri kendi ceplerinden karşılamışlardır. Gazete çıkış amacını dünya Müslümanlarını birbiriyle tanıştırmak, yeni okul ve medreselerin iyileştirilmesi yolunda rehberlik yapmak, bütün Türkler için ortak yazı dili oluşturma konusunda hizmet etmek olduğunu belirtmiştir. Ancak gazete 11 sayı çıktıktan sonra hükümet tarafından yayını durdurulmuştur. Gazetenin yayını durdurulmadan önce bunu tahmin eden Münevver Kâri ve arkadaşları önlem olarak başka isimdeki gazeteler içinde izin almışlardı ve *Hurşid* gazetesi kapatılınca ardından *Şöhret* gazetesini çıkarmaya başladılar. Gazetenin sahibi Abdullah Avlani'dir. Ancak bu gazetede çok uzun ömürlü olamamış 10 sayı çıktıktan sonra kapatılmıştır. Gazetenin yazarları arasında Abdullah Avlani, Münevver Kâri, Mahmud Hoca Behbudi, Tursun Hoca, Hamid Hocaoglu bulunmaktadır. Bu yazar kadrosu *Hurşid* gazetesinde de yazmışlardır.

Taşkent zenginlerinden olan Seyid Kerim ve Seyid Azim tarafından Taşkent'te çıkarılan *Tüccar* isimli gazete yenilikçi gençlerin çok ilgisini çekmemiştir. Halkında çok ilgisini çekmeyen bu gazete 36 sayı çıktıktan sonra kapanmıştır.

Şöhret gazetesinin kapatılmasının ardından Ahmedcan Bektimur ruhsatında Taşkent'te *Aziya* gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. 1908'de çıkarılmaya başlanan gazete 6 sayı çıktıktan sonra kapatılmıştır. Birbirinin devamı niteliğinde olan *Hurşid*, *Şöhret*, *Aziya*⁶ gazeteleri Rus hükümetinin takibinden kurtulamamış ve yayın hayatları kısa olmuştur. Bu gazeteleri çıkaran yenilikçilere de tekrar gazete çıkarma ruhsatı verilmemiştir [1, s.263]. Bu tarihten sonra Münevver Kâri ve onun etrafına toplanan Türkistanlı gençler Çarlık yönetiminin baskısı nedeniyle 3 yıl gazete çıkaramamışlardır. Türkistan'da bu

⁶*Taşkent'te çıkmıştır.*

tarixlərdə yayın hayatına kəsintisiz davam edən tek gazete *Türkistan Vilayeti Gazeti* olmuştur.

1912 Mart ayında Kagan'daki bir matbaada *Buhara-yı Şərif* adında Farsça bir gazete yayınlanmışdır. Bu gazete Buhara'da çıxan ilk gazete olması bakımından önemlidir. Gazetenin başyazarı Mirza Celal Yusufzadebu iş için Bakü'dən gelmiştir. Haziran ayında gazeteye *Turan* adında bir ek çıkmıştır. 1913 yılı başlarına gelindiğinde Emirlikteki olumsuzlukları eleştirdiği için iki gazetede kapatılmışdır. Gazete 153 sayı, eki ise 49 sayı yayınlana bilmiştir.

“Kazak” gazetesinin ilk sayı, 2 Şubat 1913

1913 yılına geldiğimizde Matbuat hayatında bir hareketlenmenin olduğunu görüyoruz. Türkistanlılar *Kazak*, *Semerland*, *İşim Dalası* isimli üç gazete çıkarmışlardır. *Kazak* gazetesi Ahmet Baytursın önderliğinde çıkmıştır. Gazete İdil-Ural ve Sibirya'da da ilgi görmüştür. Gazete Orenburg'da yayınlanmış olup 1918'e kadar yayın hayatını davam ettirmiştir. *Semerland* gazetesi Türkistan'da yenilik akımı öncülerinden Mahmud Hoca Behbudi⁷ tarafından çıkarılmışdır. Gazete Semerland'da haftada iki gün Türkçe ve Farsça olarak (7, s.505) yayınlanmış ve 45 sayı çıkmıştır. Daha çok iktisadîve Türkçü-

⁷Mahmud Hoca Behbudi: 1875-1919. Özbek Milli Edebiyatının ve tiyatro yazarlığının ilk temsilcilerindendir. Türkistan'da Ceditcilik hareketinin önde gelen temsilcilerinden biri olmuştur. Arabistan, Mısır, Türkiye, Rusya ve Kafkasya'yı ziyaret etmiş ve Türkistan'da eğitimdeki eksikliğini tespit etmiş ve İsmail Gaspıralı'nın cedit okullarını desteklemiştir. Cedit okulları için ders kitabı yazmıştır. 1919'da Buhara Emiri'nin adamları tarafından yakalanmış ve idam edilmiştir.

lük alanındaki konular ile meşgul olmuştur. Maddi yetersizlikler yüzünden gazete kendi kendini kapatmak zorunda kalmıştır. *İşim Dala-sı* gazetesi ise haftada üç defa olmak üzere Kızıl Car şəhərində çıkmış-tır. Gazete o zaman için Türkiстанlılar için tehlikeli bir şəkil alan ‘Toprak Meselesi’ üzerinde durmuştur. Ancak gazetenin üzerinde durduğu konular Çarlık yönetimini rahatsız etmiş ve 1913 yılı sonla-rında kapatılmış ve gazeteye katkıda bulunanlar mahkemeye çıkarıl-mışlardır. 1913-1915 arası Mahmud Hoca Behbudi tarafından Öz-bekçe *Ayna* dergisi 68 sayı olarak çıkarılmıştır.

1914’te Ubeydullah hoca sorumluluğunda *Sada-yı Türkiстан* gazetesi çıkarılmıştır. Aynı zamanda Hokandlı Abidcan Mahmud ta-rafından da’ *Sada-yı Fergana* gazetesi çıkarılmıştır. Her iki gazetede maddi zorluklar yüzünden kapanmıştır. *Sada-yı Türkiстан* gazetesinin önemli işlerini Münəvver Kâri yürütmüştür ve ceditçilerin etrafında toplandığı bir gazetedir [3, s.85]. *Sada-yı Türkiстан* gazetesinde Oren-burg’da Tatarlar tarafından çıkarılan *Vakit* gazetesi ve *Şura* dergisin-den bazı makalelerde yayınlanmıştır. *Sada-yı Türkiстан* gazetesi 67 sayı yayımlandıktan sonra yayın hayatına son vermiştir. *Sada-yı Fer-gana* gazetesi ise 123 sayı yayınlanmıştır. Bu gazete yayın hayatına son verdikten sonra 1915’te Abidcan Mahmud, Gulam Kadir isimli bir tercümanla beraber *Tirik Söz* adlı başka bir gazete yayınlamışlar-dır. Haftada iki defa yayınlanan bu gazetede uzun ömürlü olmamıştır. Türkiстан’da yayınlanan Türkçe gazetelerden biri de *Telegram Ha-berleri* isimli gazetedir. Taş baskı tekniğiyle 30 sayı yayınlanmıştır. Sahibi Hüseyin İbrahim’dir. *El-İslah* dergisi de 1915-1918 arası Özbekçe olarak Abdurrahman Sadık tarafından çıkarılmıştır.

1916’da Taşkent’te Kazakça olarak *Alaş* dergisi çıkarılmıştır. Kazakça çıkmasına rağmen Taşkent’te çıkması dolayısıyla önem arz-etmektedir.

1917 yılına baktığımızda ise devrim ve ardından yaşanan ba-sındaki rahatlamayla birlikte Türkiстан’da da gazete sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Gazetelerin yayın hayatı uzun süreli olma-makla beraber sayılarının fazla olması önemlidir. Bu durum bize Tür-kistan’da basının ne kadar geliştiğinin bir göstergesidir. Şubat devri-

minin ardından çıkan *Necat* isimli gazete Çarlık yönetimi açık bir dille eleştirmiş ve Şubat devriminden olumlu bir şekilde bahsetmiştir. Ekim devrimi ile yayın hayatı bitmiştir. Abdullah Avlani tarafından çıkarılan *Turan* gazetesi de 20 sayı çıkmıştır. *Turan* gazetesinden sonra çıkan gazete ise ‘*Uluğ Türkistan*’dır. Taşkent’te Kebir Bekir tarafından çıkarılmıştır. Ancak bu gazetede kısa ömürlü olmuştur.

1917’de dergi bakımından da dikkat çekici bir artış olmuştur. Devrimin ardından Özbekçe olarak *El-İzah* dergisi 18 sayı olarak Taşkent’te Ulema Cemiyeti tarafından çıkarılmıştır. Hamza Hakimzade Niyazi ve Rahimcan Hacı Tursun Muhammedoğlu tarafından Özbekçe *Kengeş* dergisi, Aşurali Zahiri ve Zeki Velidi tarafından Özbekçe *Yurt* dergisi, Mahmud Hoca Rızai tarafından Özbekçe *Hürriyet* dergisi çıkarılmıştır. Yine Taşkent’te Mustafa Çokayoğlu ve Hayrettin Balğınbayoğlu tarafından Kazakça ve Tatarca olarak *Birlik Tuvi* dergisi çıkarılmıştır. Halef Tölekov ve İbrahim Tahiri tarafından Tatarca olarak *Çay* dergisi çıkarılmıştır. Dergi 25 sayı çıktıktan sonra ismini *Çöl Çayan* olarak değiştirmiş ve 7 sayı çıktıktan sonra kapanmıştır.

Şubat devriminden sonra kurulan *Şura-yı İslam Cemiyeti*⁸ tarafından cemiyetin fikirlerini yaymak amacıyla *Şura-yı İslam* adıyla gazete çıkarmışlardır. Ancak gazete iki sayı kadar çıkmıştır. Gazete Abdullah Battal Taymas’ın önderliğinde çıkmıştır. Bundan sonra Türkistan Merkezi Şurası’nın bir yayın organı olan *Kengeş* isimli gazete yayınlanmıştır. Gazeteyi ilk önce Ahmet Zeki Velidi ardından Münəvver Kâri idare etmiştir. Gazetenin tam olarak kaç sayı çıktığı bilinmese de 20 sayı kadar çıktığı söylenmektedir [1, s.269]. Bu gazetelerden başka *Hürriyet*, *El Bayrağı*, *Türk Eli*, *Fergana Sahifesi*, *Türk Sözü*, *Halk Darülfünunu* isimli gazeteler de çıkmıştır. Devrim esnasında çıkan bu gazetelerin ömürleri en fazla bir sene olmuştur.

Dergilerin çıkış tarihlerine baktığımızda çoğu 1917 yılında çıkmıştır. Bu yıl da yaşanan Şubat devrimiyle yaşanan rahatlatma ortamında Türkistan da birçok derginin çıkmasını sağlamıştır.

⁸1917 Şubat devrimiyle birlikte Türkistan’da da Rusya’nın her tarafında olduğu gibi kültürel ve siyasi örgütlenmeler başladı. Bu sırada Türkistan’da da Ceditçiler tarafından Şura-yı İslam Cemiyeti kurulmuştur.

1917 Ekim devriminden sonra çıkan gazeteler ise şunlardır: *İştirakiyun* (1918-1919), *Kızıl Bayrak* (1920-1921), *Türkistan* (1922 - 1924), *Mihnetkeşler Təvəsi* (1918-1922), *Buhara Ahbarı* (1920-1922), *Mihnet Bayrağı* (1921) [4, s.60].

1918 yılında Özbəkçe olaraq Taşkənt'te *İşçilər Dünyası* adlı dergi çıkmıştır. Aynı yıl Molla Sadriddin Ayni tərəfindən Özbəkçe olaraq *İzharü'lhaq* dergisi 18 sayı kadar çıkmıştır.

Sonuç. Güney Türkistan'da basın hayatının 1870 yılında ilk Ruslar tərəfindən başlatıldığını görmekteyiz. Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı etkilemek ve orada kurduğu Türkistan Genel Valiliğinin kalıcılığını sağlamak amacıyla ilk gazeteyi Ruslar çıkarmıştır. *Türkistan Vilayətinin Gazeti* ismiyle çıkan gazete Valiliğin resmi bir yayın organı durumunda kalmış ve halk tərəfindən çok fazla ilgi görmüştür. Gazetenin memurlar tərəfindən alınması ise zorunlu koşulmuştur. Gazete bu sayede 47 yıl yayın hayatında kalmış ve Türkistan'da çıkan en uzun süreli gazete olmuştur. Çarlık Rusya'sının bu etkilerine karşı koymak amacıyla ve Türkistan'da eğitim, kültür ve diğer alanlarda yaşanan yeniliklerin halka duyurulması için Ceditçiler tərəfindən gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Ancak Çarlık buna engel olmak istemiş ve çıkan gazete ve dergilerin yayın hayatları çok uzun süreli olamamıştır. Türkistan'daki ceditçilik konusunda öne çıkan Münevver Kâri, Mahmud Hoca Behbudi gibi isimler çıkardıkları her gazetenin kapatılması sonucu başka isimlerle yeniden gazeteler çıkararak halkı bilinçlendirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. 1905'te yaşanan rahatlatma ile gazete sayısında bir anda büyük bir artış olmuş fakat 1908 ve devamındaki yıllarda gazete sayısı tekrar azalmıştır. 1917 Şubat devrimiyle birlikte Türkistan'da çıkan gazete ve dergi sayısında yine ani bir patlama yaşanmış fakat bunlarda uzun süreli olmamıştır. Güney Türkistan'da basın hayatının bu kadar geç başlamasının nedenleri olarak ilk gazeteyi Rusların çıkarması ve halk nazarında bu bir baskı aracı olarak görülmüş olabilir. Ayrıca 1883 yılında Kırım'da çıkmaya başlayan ve Türklerin yaşadıkları bir çok bölgeye ulaşan *Tercüman* gazetesi Güney Türkistan'a da ulaştığı için yeni bir gazete çıkarılmasına ihtiyaç duyulmamış olma ihtimalide bu-

lunmaktadır. 1905 devrimiyle birlikte Türkistan'daki Ceditçiler halkı bilinçlendirmek amacıyla gazete ve dergi çıkarmaya başladıklarında aynı zamanda dil de Farsçadan Türkçeye geçiş yaşanmıştır. Böylece halk üzerindeki Fars tesiri daha azalmıştır.

KAYNAKLAR

1. Andican, Ahat (ed). *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, İstanbul, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006, 487 s.
2. Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, 347 s.
3. Hayit, Baymirza. *Sovyetler Birliğinde'ki Türklüğün ve İslamın bazı meseleleri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001, 335 s.
4. Kasımov, Begali, *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2009, 386 s.
5. Kocaoğlu, Timur. *Yaş Türkistan*, İstanbul, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural vakfı yayınları, 1997, 428 s.
6. Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, 298 s.
7. Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, 696 s.
8. Özdemir, Emin: "Rusya'nın Kazakistan'da Uyguladığı Kültür Siyasetine Örnek Olarak 'Dala Vilayeti Gazetesi'" *TurkishStudies*, Vol.4/3 Spring 2009 s.1697-1715.

Фатъма Бетюль АЙДЕМИР

Магистрант по специальности

«История тюркского мира»

Бакинского Государственного Университета

ТУРЕЦКИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ О ПРЕССЕ НА ЮЖНОМ ТУРКЕСТАНЕ

Со середины XIX века из-за эффективного использования прессы газеты и журналы начали издаваться во многих разных регионах. В этот период публикация газет и журналов приобре-

ла важное значение для распространения идей различных групп, также из-за начала разрушения империй. В статье указывается и оценивается появления прессы, ее развития и процесса в Южном Туркестане в период с 1870 по 1917 год.

Fatma Betul AYDEMİR

Master's degree in specialty

"History of the Turkic World" of the Baku State University

TURKISH RESEARCHERS ABOUT PRESS IN SOUTH TURKİSTAN

From the middle of the 19th century, because of the effective usage of the printing press, newspapers and journals began to be published in many different regions. In that period, the publication of newspapers and journals gained importance to spread ideas of the various groups, also due to the start of the collapse of empires. In this article, it was tried to indicate and evaluate regarding the emergence of the press, its developments and the process of it in South Turkestan between 1870 to 1917.

İlkin HUSEYNOV
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tarih fakültesi, I. sınıf yüksek lisans öğrencisi
E-mail: ilkinhuseyn96@gmail.com

XIX.YÜZYILA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLAMLİK KURUMU

Elmi rehber:
Prof. Dr. Nuri KAVAK
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Anahtar kelimeler: Şeyhülislamlik Kurumu, Şeyhülislam, müftü, fetva

Ключевые слова: Шейхулизм, Шейхаль-Ислам, муфтий, фетвы
Keywords: Sheikhulism, Shaykh al-Islam, mufti, fatwa

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yüzyıl sonra ortaya çıkan Şeyhülislamlik, devlette dini otoriteyi temsil etmek için kurulmuştur. Şeyhülislamlik Kurumu Sultan II.Murad zamanında teşekkül etmiş, Sultan I.Selim devrinde belirginleşmiş ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise asıl önemini kazanmıştır. XVI.yüzyıldan sonra altın çağını yaşayan bu kurum, devlet kararlarına etki gösterecek kadar güce sahip olmuş ve üst düzeyde bulunmuştur.

Giriş. Türkler, Müslümanlığa girdiklerinden itibaren, kendilerini İslam cemiyetinin içinde bulmuş ve buradaki hukuk sistemine tabi olmuşlardır. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren İslam Dini'nin hukuk sistemini kullanmış ve bu sistemi yürütmek için sonraki dönemlerde Şeyhülislamlik Kurumu ihdas edilmiştir. Kurum'un ilk ortaya çıkması II.Murad zamanı olup gelişip kimliğini oluşturmaları ise XVI-XVII.yüzyıllardaki bazı şeyhülislamların dirayeti ile meydana gelmiştir. Hatta bahsi geçen Şeyhülislamlar'ın zamanla verdikleri fetvalar ile Osmanlı padişahlarının kararlarına etki gösterdikleri bile olmuştur.

Günümüzde bu konu, Türkiyə'de tarixçilər tərəfindən geniş araşdırılmış və oluşıan literatür sayəsində də yetərincə kaynak vücuda getirilmişdir. Bu makalədə də konu ilə alakalı inqemələr yapılmış və yeni bilgilərə ulaşılmğa çalışılmışdır. Şeyhülislamlığın kuruluşı, gelişimi, devletteki yeri ve şeyhülislamın görevleri gibi meselelere dokunulmuştur.

Osmanlı devletinde Şeyhülislamlığın kuruluşı ve gelişimi. Osmanlı Devletinde şeyhülislamlık kurum olmadan önce “Şeyhülislam” unvanı, dini otoritede saygı ifadesi olarak kullanılmıştır. “Şeyh” ve “İslam” kelimelerinden oluşmuştur. Şeyh-ihiyar, yaşlı, başkan ve İslam-itaat etmek anlamına gelmektedir. Bu unvan, Osmanlı zamanında daha çok kullanılmıştır ve genel olarak İlmiye sınıfının başında duran kişilere verilmekte idi [3, s.5, s.16]. Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamlığın dini bir kurum haline geliş tarihi, bu makama ilk kimin tayin edildiği biraz tartışmalı bir konudur ve bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür [9, s.92]. Fatih Sultan Mehmed'in hazırlattığı Kanunname-i ali Osman'da, Ulemanın reisi şeyhülislam ve müftü diye iki unvanla anılmıştır, daha sonraki tarih ve vesikalarda da hem müftü, hem de şeyhülislam olarak görülmektedir [16, s.175]. Genel olarak, şeyhülislam veya müftü unvanları kaynaklara ve araştırmalara göre II.Murad döneminden kullanılmaya başlanmıştır [8, s.148]. Az önce de vurgulandığı gibi her iki tabir Fatih Kanunnamesi'nde de geçmektedir.

Şeyhülisamların Kadıaskerlere (Kazasker) tekaddümü II.Bayezid, I.Selim devirlerinden itibaren başlamış gösterilse de, aslında bu doğru değildir. Çünkü Fatih Kanunnamesi'nde, *Şeyhülislam Ulemanın reisidir ve Muallim-i Sultan dahi kezalik Serdarı Ulemaadır, Veziri azam anları riayeten üstüne almak münasibdur emma Müfti ve Hacı sayır vüzerada bir nice tabaka yukarudur ve tesaddur dahi iderler* [5, s.109]. Burada Müftü ve ya Şeyhülislam vezirlerden üstün, ama Kazaskerler aşağı gösterilmiştir. Böylece Fatih devrinden Ulemanın en mühim İlmiye makamı olduğunu görüyoruz. Burada müftülükden konuşulsa da, Baş Müftülük makamı daha sonra oluşmuştur.

Genellikle, ilk şeyhülislam olarak II.Murad devrindeki Molla Şemseddin Fenari gösterilmektedir. Müderris ve Bursa Kadısı iken “Müfti-enam” (şeyhülislam) olmuş ve üç vazifeyi idare etmiştir. Şeyhülislamlar ilk zamanlarda ömürləri süresince bu makama tayin edilirler ve istifa etmeleri ile mevkilerinden ayrılırlardı. Onların hem de padişahın kararlarına etki gösterecek kadar nüfuzları da vardı [5, s.109-110]. Şemseddin Fenari, Şeyh Edibali, Dursun Fakih fetva vermek üzere ilk bilginler olsalar da, aslında onlara Şeyhülislam unvanı verilmemiştir ve görevleri sadece yargılama ve fetva vermek olmuştur. II.Murad zamanında Fahreddin-i Acemi diğer fetva verenlerden farklı olarak Şeyhülislam unvanı almıştır.

Şeyhülislam ulemanın başı olsa da, buna rağmen İlmiye teşkilatında yer alan Kazaskerlerin makamı XVI.yüzyıla kadar şeyhülislamdan daha üstün olmuştur. Ve asıl nedeni, kazaskerin Divan-ı Hümayun üyesi olması ve yargılama yetkisinin bulunmasıdır [11, s.153-154]. Ama XVI.yüzyıldan itibaren Ali Cemali Efendi, İbn-i Kemal, Ahmed Şemseddin, Sadullah Sadi ve Ebussuud Efendi gibi alimlerin dirayetleri ile şeyhülisamlık hem manen ve hem de maddeten kazaskerliğin önüne geçebilmiştir [16, s.177]. Kanuni Sultan Süleyman zamanından şeyhülislamların önemi daha da artmıştır. Kazaskerler, zamanın büyük alimleri oldukları için şerii işlerini divandagörürlerdi, müftülerin veya başkalarının bulunması gerekmezdi. Ama Sultan II.Mahmud zamanında yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, aynı zamanda kazaskerler meclisten çıkarılmış ve şeyhülislamlar da bu makamı tutarak, divan üyesi olmuşlardır [13, s.349-350].

Şeyhülislamın seçilmesi meselesi herkesi ilgilendiren önemli bir konudur. Genellikle, şeyhülislamın seçilmesinde birinci derecede söz sahibi veziriazam idi ve buna uygun olarak, veziriazam anlaşılabileceği birini bu makama getirmeye çalışırdı. Ama padişah veziriazama hiç sormadan da şeyhülislamı tayin edebilirdi. Şeyhülislam olacak kişi veziriazamla birlikte hükümdarın huzuruna gelir, eğer kabul edilecek olursa, hükümdarın elini öper ve hükümdar da ona şeyhülislama ait beyaz çuha kaplı samur bir kürk giydirdi. Bundan sonra

şeyhülislam vezirazamla birlikte alayla çıkarak Paşakapısı'na gelir ve veziriazamın ona hediye ettiği ata binerek yola koyulurdu [8, s.150].

Şeyhülislamlığın kuruluş nedenlerine baktığımızda, her müellif kendine göre yorumlamaya çalışmıştır. Bazı görüşlere göre Memlük sistemi veya Bizans'ta mevcut olan sistem örnek alınarak, Osmanlı Devleti'nde de dini otoriteyi temsil etmek için kurulmuştur. Gerçek manasıyla şeyhülislamlık, Sultan I.Selim zamanında Zenbilli Ali Efendi'nin İstanbul müftülüğü görevi sırasında belirginleşmiş ve Kanuni döneminde ise asıl önemini kazanmıştır. Şeyhülislamlığın asıl kuruluş nedeni ise, Osmanlı hükümdarlarının yaptıkları her icraatın İslam Dini'ne uygunluğunu doğrulamak için bir makama ihtiyaç duymaları olmuştur.

Şeyhülislamlığın gelişiminde Zenbilli Ali Efendi (1503-1526), İbn-i Kemal (1526-1534), Ebussuud Efendi (1545-1574), Hoca Sadeddin Efendi (1597-1599), Sunullah Efendi (1599-1606) gibi zatların önemli yeri vardır [2, s.44-45,47-48]. Şeyhülislamlık genel olarak Osmanlı Devleti için önem arzemiş, devlet idaresini etkileyecek güce sahip olmuş ve halkın takdirini kazanan kurumdur.

Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığın yeri. Osmanlı Devlet yönetiminde, şeyhülislam saltanat mührünü taşıyan vekilin dışında diğer devlet görevlilerinden önce gelirdi. İlmi ve askeri idarenin ileri gelenleri, şeyhülislamın elini öperek şeref kazanmak için huzuruna giderlerdir, bazı meseleler ve konularda şeyhülislamın görüşüne başvurarak, onun fikirlerinden yararlanırlardı.

Şeyhülislamın makamı, dini ve ilmi bir rütbedir. Bu makamda bulunan şahıs, Müçtehit imamların varisi, İmam Ebu Hanife'nin halefidir ve sultanlar ona saygı göstermelidir. Onun yeri hükümdar ve veziriazamdan sonra, diğer devlet görevlilerinden öncedir, İslam dini ile ilgili bütün meselelerde görüş ve düşüncelerine başvurulmuş bir zattır [3, s.11]. Şeyhülislam hakkında diğer bir husus ise, hepsinin Osmanlı Devleti hududunda doğmuş olup ve bütün ulema sınıfı gibi müslüman ailelere mensup olmalarıdır. Bu özellikleri ile, devşirme usulü ile gelen memurlardan ayrılmakta idiler. Şeyhülislamı farklı kılan diğer şey ise onların değişik unvanlara sahip olmalarıdır. Alam

al-ulama, şadr ol-şudar, Masnad-nişin-i fatva gibi de unvanlar taşımışlardır [12, s.487].

Bahsedildiği gibi, şeyhülislamı üst düzeyde olmuş ve bazı kararlara da etki göstermişlerdir. Bilhassa Zenbilli Ali Efendi, İbn-i Kemal ve Ebussuud Efendi gibi yetkili şeyhülislamı kendi devirlerinde belirleyici rol oynamışlardır. Mesela, Yavuz Sultan Selim Hazine-i Amire muhafızlarından 150 kişinin katline karar vermiş, ama Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendinin bu karara etkisiyle, karar uygulanamamıştır [1, s.82]. Daha sonra 1516'da Mısır'a savaş ilan edilmesi, Şeyhülislam Ali Cemali Efendinin, 1570'te Venedik'e savaş ilan edilmesi ise Ebussuud Efendi'nin fetvaları ile gerçekleşmiştir. Ebussuud Efendi'nin verdiği diğer fetva ile de kahve içilmesine, Abdullah Efendi'nin fetvası ile ise matbaanın tesis edilmesine izin verilmiştir. Sultan II.Osman da tahta geçtiğinde kardeş katlini desteklemediği için, Şeyhülislam Esad Efendi'den fetva istğinde bulunmuş, ama olumsuz cevap almıştır. XVI ve XVII.yüzyıllarda yetkileri daha da artan şeyhülislamı, tarihte bazı olayların gidişinde etkileri olmuştur. 1648 tarihinde Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve öldürülmesinde Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin etkisi olduğunu görüyoruz [6, s.329-330, 332].

Şeyhülislamı bu kadar yetkilerinden bahsedilse de zamanında onların padişahların kararları ile zor anlar yaşadıkları da olmuştur. Mesela, Kanuni devri şeyhülislamılarından Çivizade Şeyh Mehmed Efendi, Muhyiddin Arabi ve Mevlana Celaeddin Rumi gibi büyük zatları eleştirdiği ve para vakıfları hakkında menfi fetvalar verdiği için görevinden azl edilen ilk şeyhülislam olmuştur [4, s.15]. Bazı şeyhülislamı ise padişahın işine karıştıkları için azl edilip sürgüne gönderildikleri gibi, hatta öldürülenleri de olmuştur. Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi, IV.Murad zamanında öldürülen ilk şeyhülislam olmuştur. İkinci olarak da Hocasade Mesud Efendi, IV.Mehmed devrinde şehzade Süleyman'ı tahta geçirmek istemesi sebebiyle idam edilmiştir. Son olarak ise Feyzullah Efendi, Edirne vakası sonucu öldürülmüştür [8, s.150-151]. Bazı şeyhülislamı

idam cezası alsalar da, ama “şehit” olarak anılmışlardır. Bu da ilmiyenin dokunulmazlığının bir kanıtıdır [4, s.15].

Bazı olumsuz şeylere bakmayarak genel olarak, şeyhülislamın görevleri süresinde önemli zatlar olmuşlardır. Önce de vurgulandığı gibi XVI.yüzyılın ikinci yarısında ehemmiyetleri daha da artmıştır. Şeyhülislamın veziriazamla münasebetleri tesis edilmiş ve ilk defa 1584 yılında veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa’nın, padişahın emriyle Şeyhülislam Çivizade Mehmed Efendi’nin ziyaretine gitmiş ve bu zamandan itibaren veziriazamların şeyhülislamı ziyaret etmesi adet haline gelmiştir. Bundan başka da, şeyhülislamın yalnız veziriazam değiştiği zaman onu tebrik için Paşakapısı’na (Babıali) giderlerdi [16, s.187]. 1826 yılına kadar şeyhülislamın kendilerine ait resmi daireleri olmamıştır. Kendi evlerinde veya uygun bir konakta vazifelerini yerine getirirlerdi. Sultan II.Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı kaldırmasından sonra, Süleymaniye Cami yakınındaki Ağakapısı, şeyhülislamlara daimi ikamet merkezi olarak verilmiş ve burası “Şeyhülislam Kapısı” diye meşhur olmuştur [14, s.272]. Osmanlı döneminde, şeyhülislamlık ve ona bağlı olan ilmiye teşkilatı, en güçlü olduğu dönemlerde bile, siyasi iktidara bağlı olarak devlet bürokrasisi içinde yer almıştır. Hiçbir zaman siyasi iktidardan ayrılarak, devletin resmi bürokrasisi dışında bir örgütlenme modeli gibi düşünülmemiştir. Çünkü devlet kendisini, her türlü yanlış ve eksik uygulamalarına rağmen İslam inanç ve ideallerine bağlı görüyordu [10, s.60].

III. Şeyhülislamın görevleri. Şeyhülislamlık, resmen sadrazama bağlı olarak çalışan, devletin genel idaresinde görev yapan resmi bir kurumdur. Fakat, İslam hukuku alanında hüküm verme ve denetleme yetkisinin olması, şeyhülislamlığı bürokrasinin en özgür hareket eden devlet organı düzeyine yükseltmiştir. Şöyle ki, Osmanlı devletinde şeyhülislam en güçlü politik figürü oluşturmuştur [15, s.85].

Osmanlı’da ilmiye teşkilatının, eğitim, fetva ve yargı olmak üzere üç esas görevi vardı [7, s.447]. Bu kurumun başında duran şeyhülislamın en temel görevi ise kendilerine sorulan dini, siyasi ve idari konularda fıkha ve özellikle Hanefi fihhına göre fetva ver-

mekti [9, s.94]. Fetva, bir fakihin kendisine herhangi bir meselede yöneltlen soruya verdiği, hüküm mahiyetini taşımayan cevap şeklinde tanımlanmaktadır.

Şeyhülislamın fetva verme işi, sadece müslümanların dini ve içtimai hayatı ile ilgili soruların cevaplandırılmasından ibaret değildir. Ayrıca devlet idaresine ait değişik meselelerden, yüksek mevki-deki bir memurun cezalandırılmasına, savaş ve barış ilanından, yeni para basılmasına kadar fetvaya ihtiyaç olmuştur [2, s.7-8, 219, 226]. Aslında önceki bölümde fetvanın tanımı yapılmaya da hangi fetvaların verildiğinden bahsedilmiştir. Şeyhülislamlar, hükümdarın sorularına verdikleri ve kendilerini otoritede güçlendiren “genel fetvalar” yanında halkın hukuki ve dini sorularına da “özel fetvalar” verirlerdi [7, s.448]. Şeyhülislamların verdiği fetvalar kendi dönemlerinde veya kendilerinden sonra derlenen fetva mecmualarında toplanmıştır. Fetva mecmuası olan şeyhülislamların sayısı azdır. Bu derleme işi ise XVI.yüzyıldan itibaren giderek artmıştır [9, s.94]. İlk zamanlardan XVI.yüzyıla kadar fetva verme işi genellikle şeyhülislama aitti, ama XVI.yüzyıldan sonra şeyhülislamlar fetva verme işini tamamen fetva eminlerine bırakmışlar ve bu yüzden fetva eminlerinin önemi artmıştır [8, s.153]. Şöyle ki, fetva işi fetva emininin elinde sevk edilerek, onun görevine dönüşmüştür.

Şeyhülislamların fetva verme görevinden bahsedilse de başka görevleri de vardı. Başlangıçta idari görevleri yok denecek kadar az olup, müftülerin tayiniyle sınırlı idi. Ancak XVI.yüzyılda kadı ve müderrislerin tayin, terfi ve diğer işlemleri kazaskerlerden alınıp şeyhülislama verilince, idari görevleri artmaya başlamıştır. XVII.yüzyıldan itibaren hekimbaşı, müneccimbaşı ve dergahlara şeyh tayinleri dahil olmak üzere bütün ilmiye tevcihati, şeyhülislamların sadrazama teklif ve inhaları ile yapılmaya başlanmıştır [9, s.94]. XVIII.yüzyılda ise şeyhülislamların görevi daha da artmıştır. Şeyhülislamlar genel olarak padişah, veziriazam ve halkın takdirini kazanan zatlar olmuş ve yüksek salahiyyete sahip olmuşlardır.

Sonuç. Şeyhülislamlık Kurumu, Osmanlı Devleti ile birlikte, bu devlete mahsus resmi bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı

Devleti'nin güçlenip gelişmesine, ayakta kalmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Şeyhülislamlık Kurumu ile Devlet arasında uyum sağlanması sözkonusu olmuştur. Çatışma ve kavga yoktur. Kurum, ilmi gelişmelere ve toplum istikrarına yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle, Şeyhülislamlık Kurumu da tarihe mal olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Akgündüz Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*. İstanbul, 1997, 620 s.
2. Akgündüz Murat. *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*. İstanbul, 2002, 368 s.
3. Aksoy Mehmet. *Şeyhülislamlıktan Bugüne: Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına geçiş*. Köln, Önel Yayınevi, 1998, 133 s.
4. Aydın Bilgin, Yurdakul Bilgin, Kurt İsmail. *Şeyhülislamlık (Bab-ı meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*. İstanbul, Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 294 s.
5. Danişmend İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C.5. İstanbul, 1971, 328 s.
6. Dursun Davut. *Yönetim-Din ilişkileri açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*. İstanbul, Şehir Yayınları, 1989, 352 s.
7. Fedayi Cemal. "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu". *Türkler Ansiklopedisi*. C.6. Ankara, 1999, s.447-452.
8. Halaçoğlu Yusuf. *XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, 258 s.
9. İpşirli Mehmet. "Şeyhülislam". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C.39. İstanbul, 2010, s.91-96.
10. Karatepe Şükrü. "Osmanlıda Din-Devlet ilişkisi". *Türkler Ansiklopedisi*. C.6. Ankara, 1999.
11. Karatepe Şükrü. *Osmanlı Siyasi Kurumları-Klasik Dönem*. İstanbul, İz Yayıncılık, 1999, 180 s.
12. Kramers J.H. "Şeyh-ül-İslam". *İslam Ansiklopedisi*. C.XI. İstanbul, 1979, s.485-489.
13. Pakalın Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C.III. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1983, 870 s.

14. “Şeyhülislam”. *Yeni Rehber Ansiklopedisi*. C.18. İstanbul, Türkiye Gazetesi Yayınları, 1994.
15. Taş Kemaleddin. “Osmanlı Yönetim Sisteminde Şeyhülislamlık Kurumu-Sosyolojik Bir Çözümleme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.1. (Ocak-Temmuz 2005), s.81-101.
16. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, 376 s.

Илькин ГУСЕЙНОВ

*Магистрант I курса Исторического факультета
Университета Османгази, Эскишехир (Турция)*

ШЭЙХАЛ-ИСЛАМСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ОСМАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ ДО XIX ВЕКА

Шейхулизм, возникшее через столетие после создания Османского государства, было создано, чтобы представлять религиозную власть в государстве. Шэйхал-исламское государственное образование было сформировано во время правления Султана Мехмеда II, которое стало выдающимся во время правления Султана Селима I и политически более важным во время правления Султана Сулеймана Великолепного. Это правление, которое просуществовало еще до XVI века после золотого века, обладало достаточным могуществом и высоким уровнем чтобы влиять на решения государства.

Ilkin HUSEYNOV

*Eskishehir Osmangazi University
History faculty, 1st year master student*

SHEIKHULISM IN THE OTTOMAN EMPIRE TILL 19TH CENTURY

Sheikhulism which emerged a century after the establishment of the Ottoman Empire, was established to represent religious authority in the empire. Sheikhulism was formed during the reign of Sultan II

Murad, became evident during the reign of Sultan I Selim and had a real importance during the reign of Kanuni Sultan Suleiman. After the 16th century, Sheikhlism, living the golden age, had the power to influence the decisions of the empire and was at a high level.

Алида МУРАДОВА
студентка I курса факультета Журналистики
Бакинского Государственного Университета
E-mail: txt_kaf@bsu.edu.az

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕЗНЯ (1905-1906 гг.) ПО ГОРЯЧИМ СЛЕДАМ СОБЫТИЙ

Научный руководитель:
Кямаля Наджафова
Доцент Бакинского Государственного Университета

Açar sözlər: erməni-azərbaycanlı qırğını, Şuşa, İrəvan, genosid, etnik təmizləmə

Ключевые слова: армяно-азербайджанская резня, Шуша, Иреван, геноцид, этническая чистка

Keywords: Armenian-Azerbaijani massacre, Shusha, Yerevan, genocide, ethnic cleansing

В статье рассматривается армяно-азербайджанская резня 1905-1906 годов по горячим следам событий, причины, ход и тяжёлые последствия для мирного азербайджанского населения. В статье были использованы материалы газеты «Каспий».

Сценарий резни, учиненной против азербайджанских турков в начале 20 века на Кавказе и, особенно на территории нынешней Армении, основывался на опыте, приобретенном армянами в конце 19 века в Восточном Анатолу. После русско-турецкой войны 1877-1878 годов благодаря усилиям европейских стран вышедший на повестку дня «армянский вопрос» впоследствии стал для армян средством для приобретения автономии в Восточном Анатолу и создания независимого армянского государства. Для достижения этой автономии в первую очередь армянам нужно было достичь численного преимущества в Восточном Анатолу, которую армяне называли «Западной Арменией». Однако в областях, называемых армянами «Западной Арменией», численное

преимущество было не на их стороне. Этот факт даже был признан в документе от 1897 года, распространенным опекающим армян Министерством иностранных дел Франции.

В 1905 году завершился первый этап национально-освободительного движения, который начался 1875 году и характеризовался национальным пробуждением. Начало первой русской революции 9 января 1905 года после разгона мирной демонстрации в Петербурге начало мощный толчок революционному движению в Северном Азербайджане. Для того, чтобы остановить революционно-демократическое движение, царское правительство начало проводить политику национальной чистки в Баку и регионах Южного Кавказа, там, где проживали тюрки-мусульмане. Главным орудием этой политики для России стали преданные империи армяне и их террористические организации. Большую роль в расширении масштабов трагедии, порожденной политикой русского правительства, сыграли созданные в 1887 году в Женеве партия «Гнчак» («Колокол»), и в 1890 году в Тифлисе «Дашнакцутюн» («Союз»). Дашнаки вооружали против азербайджанцев армянских добровольцев со всего Южного Кавказа и Османского государства. По данным на 1906 год, в целом, в дашнакских военных частях насчитывалось более 100 тыс. армянских солдат [8, с.260].

В 1908 году в документах полицейского департамента Министерства внутренних дел России указывается, что «гнусно скрыв свою принадлежность к опасной ереси и заручившись дружелюбием России, армяне стали ползти в нее из Турции, обогреваться и богатеть. В недавнее время отошла к ним и часть теперешнего Закавказья с ½ миллионом армян. Забитые, они быстро расправили свои крылья и показали свою черную душу».

Армянская церковь в начале XX века играла существенную роль источника материальной и духовной пищи для армянского шовинизма и националистических армянских партий. Изданный в 1903 году закон о передаче церковных земель в ведение Министерства земледелия и государственных имуществ на-

нес большой удар политическим партиям, финансируемым церковью. Издание этого закона стало причиной расширения армянского терроризма и нарастания антитуркских, антимусульманских настроений. В Иреване и Эчмиадзине армянская церковь организовала восстания против этого закона. 29 августа в Гяндже, 2 сентября в Карсе и Баку, 2 сентября в Шуше, 14 октября в Тифлисе армянами были учинены беспорядки и совершены террористические акты [1, с.23; 6, 7].

В упомянутом документе полицейского департамента об армяно-мусульманской резне на Кавказе 1905-1906 годов сообщается: «Дашнакцутюн» показал свое могущество, и мусульмане поплатились за свою излишнюю доверчивость. Здесь была сыграна двойная игра: во-первых, была вымещена хотя бы часть злобы на мусульманах, а с другой – при помощи печати и пропаганды виновником всего происшедшего было выставлено русское правительство, и таким образом появлялся новый могучий агитационный материал для революционирования не только армян, но и других жителей Кавказа. После того, как убеждение в этом было достигнуто, «дашнакисты» предложили и заключили союз с грузинами и мусульманами, захватив их обманным образом в свои руки, будучи более культурными и опытными в деле революции. Вторая цель, которая при этом преследовалась и отчасти была достигнута: размежевание на территории Закавказья армян от мусульман и освобождение земель для занятия их армянскими переселенцами из Турции и отчасти Персии, число же этих выходцев, вызванных оттуда организацией, всего за 5-6 лет дошло до полмиллиона, из которых более 200 тысяч уже приняли подданство благодаря ходатайству русской администрации. В Елисаветпольской, Иреванской и Карской областях размежевка отчасти была достигнута и освобождена часть земель, так как многие мусульмане спаслись оттуда бегством» [1, с.25].

Для этих целей была построена особая агентурная сеть, о которой Д.Зейналоглу в своей книге, изданной в Стамбуле в 1924 году, пишет следующее: «Только азербайджанские турки

пребывали в неведении и в этих беспорядках поддерживали сторону царского правительства. Российское правительство, воспользовавшись неведением мусульман, из Петербурга в срочном порядке послало 130 агентов, которые, подстрекая турков и армян, на применение оружия друг против друга, добились того, что два народа, веками мирно сосуществующих друг с другом, начали уничтожать друг друга» [11, с.107].

6 февраля 1905 году в Баку, после убийства армянскими комитетчиками одного азербайджанца, началась армяно-азербайджанская резня, которая, по мнению многих авторов, произошла не случайно, а была запланирована именно в городе, где по прошествии времени собрались богатые армяне Кавказа.

Армяне были уверены в том, что при поддержке армянских миллионеров Баку они достигнут желаемого, приберут к рукам нефтяные богатства Баку, после чего, изгнав силой оружия мусульман из всего Закавказья, создадут Армянское государство. В Бакинской резне, интенсивно продолжавшейся с 6 февраля до 10 февраля, численность жертв с обеих сторон хоть и достигла тысячу человек, но армяне не смогли достичь своих намерений и проиграли [8, с.260].

21-23 февраля армяне и в Иреване учинили резню [2]. В своей книге «Кровавые годы» М.С.Ордубади сообщает, что очередной провокацией армян, вновь разжегшей вражду, стало тяжелое ранение 5 мая 1905 году трех мусульман деревни Джахри Нахчиванского уезда и убийства 7 мая одного мусульманина в деревне Тунбул. 8 мая вице-губернатор Иревани Барановский, глава города Иревань Агамалов, глава города Нахчивань Джафаргулу хан Нахчиванский прибывают в город Нахчивань. Из-за непрекращающейся резни из Тифлиса в Нахчивань был направлен генерал Магсуд Алиханов-Аварский. Проиграв и в Нахчиване, армяне учинили очередные беспорядки в Иреване. Первоочередной целью армян было очищение от мусульман города Иревань и его окрестных деревень, а затем, по выражению М.С.Ордубади, «подлые мечты армян состояли в том, чтобы разрушив

исламские деревни, находящиеся на пути от Иревани до Нахчиване, соединить иреванских армян с ожидающими их в Нахчиване военными силами, а затем, разрушив деревни на пути от Нахчивани до Зангезура, тем самым соединить зангезурских добровольцев с военными силами в Нахчивани [10, с.23].

Если бросить взгляд в далекое прошлое или совсем недавние годы, то по поведению, настроениям, образу жизни армян было очевидно, что большинство из них готовились к грядущим событиям. Налицо их непрестанная подготовка к большой войне. Нельзя было не заметить, как они изо дня в день собирали оружие и боеприпасы.

Шушинские азербайджанцы, уверенные в трусости армян, не верили, что те решатся выступить против них. По мнению азербайджанцев, армяне были способны заниматься только мелкой торговлей, «среди армян не найдется ни одного, кто смог бы взяться за оружие», - легкомысленно рассуждали они, занимаясь своими будничными делами.

Задолго до того, как произошли эти трагические армяно-азербайджанские столкновения, азербайджанцы могли бы из журналов и газет знать о том, что чуть ли не раз в неделю армяне устраивают скандалы из-за государственных земель.

Читая об армянском побоище в Стамбуле, о событиях, происходивших в Сасуне, Зейтуне, азербайджанцы говорили: «Тут виноваты не армяне, а турецкий фанатизм» [10, с.53]. В этом мнении простодушных азербайджанцев поддерживало и притворное миролюбие, которое проявляли армяне к кавказским азербайджанцам. С другой стороны, азербайджанцев сбilo с толку и давние, пришедшие еще от дедов слова: «Из армянина не выйдет пехлевана». Однако время шло, и азербайджанцы, заметив, что армяне кое-где, в частности в России скупают оружие и боеприпасы, удивились и призадумались. Но тогда армяне пустили в ход испытанное средство, которое не раз с успехом применяли в Иране и Турции – сладкие, успокаивающие речи, введшие шушинских азербайджанцев в заблуждение. Армяне утверждали,

что накапливают оружие не против азербайджанцев, а для борьбы с Россией за собственную автономию. Поверив этой чепухе, азербайджанцы успокоились. И напрасно! [10, с.53].

16 августа в девять утра на армянском кладбище, вплотную примыкающем к азербайджанскому, казачий разъезд обнаружил вооруженного армянина. При попытке разоружить его, он оказал сопротивление и был убит. «Хоть армянин убит казаками, но виноваты азербайджанцы», - заявили армяне, ищущие повод для конфликта. Начались стычки на улицах и на базаре. И тогда возник некто Машорянц, сотрудник сыскного отделения, который начал провоцировать армян к столкновениям, криками: «Только что получено сообщение о том, что в азербайджанском селе Зарыслы зверски убиты четверо армян». В это же время набат с колокольни армянской церкви стал призывать всех армян к сбору.

А тем временем тот же Машорянц с друзьями Атабековым и Долхановым садятся на коней и скачут в Зарыслы, чтобы привезти оттуда новые сведения об убитых четверых армянах. Армяне, собравшиеся в церкви, расходятся по домам, вооружаются и, вернувшись в свои лавки, ждут сигнала к началу столкновений. Ускакавшие в Зарыслы, подбирают по дороге армянина, который получил рану, упав с лошади, и возвращаются с окровавленным человеком в город. Они возят его по всем улицам, показывая армянам: «Видите, что азербайджанцы творят с нами». Это явилось сигнал к началу. Возбужденные увиденным армяне убивают случайно проходившего по базару азербайджанца Гару.

Пламя конфликта охватывает весь город. Убит еще один азербайджанец – носильщик из Ирана. Затем армяне нападают на ничего не подозревавших азербайджанцев, торгующих на армянской части базара и убивают их. Был обстрелян и инспектор Хосров бек Фуладов, расследующий инцидент в Зарыслы. В этот день были убиты или ранены большинство азербайджанцев, оказавшиеся среди армян. Из заранее подготовленных укрытий и из армянской церкви на головы азербайджанцев обрушился град пуль [10, с.55].

Как только были приостановлены резни в Нахчыване, армяне начали распространять слухи о предстоящих беспорядках в Иреване. С целью устранения предстоящей угрозы, представители армянского и мусульманского населения города собрались и решили принять совместные меры. При содействии главы губернии была организована распорядительная комиссия, состоящая из 22-х человек, в состав которой вошли представители обеих наций. Город была разделена на кварталы и были выбраны несколько влиятельных армян и мусульман для осуществления контроля над каждым кварталом. Городского полицмейстера попросили оказывать помощь комиссии и усилить охрану. Однако принятые в Иреване меры не оказались достаточными для предотвращения предстоящей резни. Вторая резня, произошедшая 23-26 мая в Иреване, по своему масштабу была самой ужасной. Некоторые газеты того периода давали правдивые сведения о резнях, произошедших в городе Иреван, об убийствах и ограблениях, совершенных армянами. По сведениям относительно нейтральной газеты «Кавказ», в беспорядках, продолжавшихся 3 дня, были убиты 31 человек: 9 из них - армяне, 21 - мусульмане и 1 айсор (ассириец), а 24 армян, 10 мусульман, 1 еврей и 1 русский были ранены [5].

Описывая массовые убийства, происходившие 26 мая, газета «Каспий», ссылаясь на газету «Тифлисский листок», писала, что от бомбы, брошенной в дом татарина (азербайджанца), погибли и были ранены 24 человека [5]. В квартале Тепебаши, где проживают татары, дома также взрывались бомбами, погибло много людей. В долине Занги также много погибших. 18 сентября 1905 года после трехмесячного перерыва в Иреване началась третья армяно- мусульманская резня. В телеграмме, отправленной генерал-губернатором Иреванской губернии, говорилось о том, что 18 сентября в 3 часа дня около пригородных садов был открыт огонь по 10 мусульманам, которые возвращались из города в село, в результате чего один татарин был убит, а другой – смертельно ранен. При содействии дежурного охранника, пристава на место происшествия немедленно прибыли части конного отряда, им

удалось арестовать в саду пятерых армян. Задержанных армян привезли в город, вокруг них собралась толпа, состоявшаяся из мусульман и армян, которые подняли шум [7].

Конному отряду было приказано разгонять столпившихся людей, после чего толпа направилась в сторону базара и бульвара. Один из мусульман открыл огонь, в результате началась массовая перестрелка. Во время беспорядков были убиты 8 мусульман и двое армян, а трое мусульман и 8 армян получили ранения.

В начале октября ситуация снова обострилась. При новом генерал-губернаторе Иреванской губернии, графе Владимире Тизенхаузене, с участием уполномоченных представителей города Иревана, была создана временная комиссия для восстановления и сохранения мира. Членам комиссии были представлены полномочия для установления суммы ущерба, причиненного жителям, пострадавшим в результате национальной вражды, и выдвижения перед городскими органами вопроса о возмещении этого ущерба противоположной стороной в течение двух недель. Панах хан Макински, Кярбалаи Мамед Алиев, Ага хан Иревански, Мир Аббас Мирбабаев, Алекбер бей Исмаилов, Аббасгулу бей Гаджибейлински, являющиеся знатными интеллигентами Иревана, были членами комиссий. 20 февраля 1906 года в Тифлисе, во дворце Кавказского наместника Воронцова-Дашкова, проводилась мирная конференция, которая должна была содействовать концу армяно-мусульманских столкновений. На этой конференции, названной в прессе того времени «Армяно-мусульманским съездом», участвовали все члены наместничества, а также губернаторы Тифлиса, Елизаветполя и Иревана, 28 представителей армян, 29 представителей мусульман, два казиза и два епископа. Мусульман Иреванской губернии представляли Ага хан Иревански, Аббасгулу бей Гаджибейлински, принц Шахгулу Мирза. Представители мусульман Ахмед бей Агаев, Алимардан бей Топчубашев, Адиль хан Зиядханов и другие на продолжавшейся до марта конференции, разоблачали злые умыслы партии «Дашнакцутюн», говорили

о том, что партия является организатором и исполнителем резни, терроризма, совершаемых на Кавказе, и доказали то, что официальные государственные круги закрывают глаза на действия этой организации» [2, 3].

Результатом конференции, проведенной в Тифлисе, стало создание комиссии Армяно-мусульманского перемирия. Однако через некоторое время после утихания столкновений, армянские вооруженные отряды возобновили кровопролития. Ордубади так характеризует геноцид, совершенный армянами на территории нынешней Армении в 1905 году: «Иреванский магал, превращаясь в горящую гору и вулкан, продолжал сжигать, душить благородную исламскую нацию...» [10, с.119].

Резня была прекращена только после создания партии «Дифаи» в Гяндже и его местных отделов, а также после борьбы членов этой партии против армянского терроризма теми же методами.

В городе Иреван в начале XX века численность азербайджанского населения была приблизительно равна численности армянского населения (12,5 тысяч человек) [1, с.26]. Однако, после массовой резни, совершенной армянами в 1905-1906-х годах, этнический состав населения изменился в пользу армян. Переселение части состоятельных азербайджанцев из Иревана, ослабило позицию азербайджанцев в городе. Результаты исследований показывают, что в 1905-1906-х годах армянские объединения численностью больше 10-ти тысяч вооруженных, совершали массовую резню в Баку, в городе Иреван и в его окрестных селах, в Эчмиадзинском, Шарур-Дерелаязском и Нахчыванском уездах, в Горисской, Гапанской (Гафанской) и Каракилсинской районах Зангязурского уезда, в Шушинском, Джаванширском, Джабраильском, Газахском уездах Елизаветопольской (Гянджинской) губернии, в городе Тифлис и в Борчале.

М.С.Ордубади так охарактеризовал геноцид, учиненный армянами на территории нынешней Армении: «Иреванский магал стал словно огненной горой, вулканом, выжигающим и ду-

шашим благородный мусульманский народ». По мнению Мамед Саида Ордубади, «...и еще одно должны знать все кавказские народы: я не ставил перед собой цели снять ответственность со своего народа, представить его гуманным и возложить за все вину на наших армянских соседей, изобразив их дикими и бесчеловечными. Я хотел лишь рассказать о бедах и ошибках, допущенных азербайджанцами и армянами в течение тех скорбных двух лет... Я хотел показать, что азербайджанцы а, возможно, и армяне перед лицом будущих поколений сожалеют и стыдятся учиненным. Моя цель объяснить, что азербайджанцы оказались ввергнутыми в эти несчастья из-за невежества и непонимания, а армяне стали жертвами пустых мечтаний некоторых писателей. Также М.С.Ордубади в своей книге указывает на главные причины армяно-азербайджанского конфликта:

1. Армянский комитет Дашнакцутюн установил столь депотический стиль правления, что вызвал на Кавказе ряд кровавых событий.
2. Правительственные чиновники продемонстрировали полное бессилие в период военных действий.
3. Невежество и отсталость азербайджанцев
4. Мечта армян об автономии (10, с.8-11).

В общем, в 1905-1906 годах 158 азербайджанских деревен в Иреванской и Гянджинской губерниях были превращены в руины, около 10 тыс. население было уничтожено [9, с.138]. Резня азербайджанцев, совершенная в 1905-1906 гг. характеризуется как этническая чистка, проводимая армянами поэтапно в течение XX века.

ИСТОЧНИКИ

1. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 288 s.
2. Газета «Каспий», 19 февраля 1905 года, № 39.
3. Газета «Каспий», 23 февраля 1905 года, № 42.
4. Газета «Каспий», 24 мая 1905 года, № 96.
5. Газета «Каспий», 31 мая 1905 года, № 100.

6. Газета «Каспий», 11 июня 1905 года, № 109.
7. Газета «Каспий», 24 сентября 1905 года, № 186.
8. История Азербайджана. Баку: «Zərdabi LTD» MMC, 2015, 452с.
9. Наджафова К.Т. Место и роль партии «Дифаи» в азербайджанском национальном движении // BDU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 1, 2017-ci il, s.136-146.
10. Ordubadi M.S. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı: Qarabağa xalq yardım komitəsi, 1991, 144 s.
11. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publisistik və tarixi kitab). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1992, 144 s.

Alidə MURADOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Jurnalistika fakültəsinin I kurs tələbəsi

ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI QIRĞINI (1905-1906-CI İLLƏR). HADİSƏLƏRİN İSTİ İZİ İLƏ

Məqalədə 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğını hadisələrin istİ izi ilə öyrənilir, səbəb və gedişatı verilir, onun dinc azərbaycanlı əhali üçün ağır nəticələri göstərilir. Məqalədə “Kaspi” qəzetinin materiallarından istifadə olunmuşdur.

Alida MURADOVA

1st year student of Journalism Faculty

of Baku State University

ARMENIAN-AZERBAIJANI MASSACRE (1905-1906). IN HOT PURSUIT

In the article was studied the Armenian-Azerbaijani massacre of 1905-1906 by the hot traces of the events, given the cause and the course, showing serious consequences for its peaceful Azerbaijani population. The article uses the materials of Kaspi newspaper.

Gular BAYRAMLI

Baku State University,

Faculty of History, senior B.A student

E-mail: gularbayramli@gmail.com

MINORITY PROBLEM IN OTTOMANS AND GERMANY AT THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURY

Scientific Advisor:

Javid ALİSGANDARLI

Young Researchers Association of Turkic World

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Almaniya, azlıqlar problemi, millətçilik

Ключевые слова: Османская империя, Германия, проблема меньшинств, национализм

Key words: Ottoman Empire, Germany, minority problem, nationalism

The last century of the Ottoman Empire has passed through history as a problem of the nation. The political union of the empire, called Pax Ottomana until the 19th century, was a Roman Empire. From the Tuna to the Euphrates, there was a state and community structure in which a variety of races and dynasties lived together from the Caucasus to the African desert, and a cosmopolitan ruling class who wrote and spoke the Turkish language. Turkship is a basic motif in this structure, but it is the last century that emerged as consciousness and ideology.

The disintegration of this union can not be explained only by the influence that the French Revolution created on the peoples of the Balkans and the Near East. The ideology of nationalism among the Ottoman tribes was not a current which the very weak bourgeoisie could spread. Moreover, the role of the Orthodox Church, which has little to do with bourgeois ideology and in a real sense in spreading the nationalist sentiment in the Balkans, has played a major role.

Another compelling point is the nationalism known as the perception of the French Revolution in the Balkans.

Firstly, because of the commercial relations it has established in the Balkans since the 18th century, the latter became more influential through churches and propaganda. The first collapse in the foundations of the Ottoman Empire began in the Balkans. The role of Russia in the development of the nationalist movements of the Balkan Slavs is intriguing. F.Engels explains: "Western diplomats' opinions and thoughts on Turkey, some based on worthless information and Britain, France, and even investigating certain Eastern politics in the dark groping Austria is a long time; another state left all of them behind. Traditions and institutions in their essence, and that their behavior had half Asian people qualified to understand the true state structure of Turkey and Russia. Russia's religion was the same as nine in ten people in European Turkey. The language was very similar to the seven million languages of Turkish nationals. These possibilities increased the activity of the Russian diplomat. The Orthodox church was the principal deputy of Russia. "Indeed, Russia was the first state to disintegrate the Balkans. Among Lebanon and Syrian Christians, France and the Druzes tried to gain influence and engage in divisive activities [1].

The trends in nationalist actions in the Balkan countries have developed in the form of independent churches, autonomous governance desires and eventually the emergence of independent states with conflicts and reconciliations between the major states. These developments, first of all, have resulted in the disintegration of the economic unity of the Balkan peoples and the political bota of feeding hostility to each other. Nationalism was born in the Ottoman tribes but it was quickly provoked by great states. This fact applies to the Turks, the sovereign nation [4].

Germany did not actively intervene in the Ottoman Empire, even in Bismarck, on the issue of judicial and administrative reform that Britain, France and Russia have become an international problem. On 24 December 1882, the Ottoman ambassador, M.Nizamed-

din Bey, who met with Bismarck, informed Bismarck that he recommended a Turkish inspector for Eastern Anatolia rehabilitation. Yet other countries were talking about international inspection commissions [5].

It was not possible for the German empire to follow a policy that was different from that of the Ottoman minorities. The 'Eastern Question' has emerged in all its dimensions since the 1853 Crimean War and the Paris Congress of 1856. On the Ottoman minorities each of the major states had identified the policy they would follow. The French Catholics, the Protestant community they created in England and the Protector of Orthodox in Russia, were pursuing an effective and destructive path in this regard. The Habsburgs of the Austro-Hungarian Empire wanted to extend their empire to the lands of Southeast Europe [3].

He had not. For this reason, the belief that the empire would establish its influence with an attitude that supports the unity of the empire was the basic principle of German foreign policy. While this attitude did not hinder the rapid realization of its economic activities and ... As we will see, the German colony in Palestine was rapidly crowded, and the Protestant missionaries were dispersed in the Syrian and Palestinian territories of the empire [11]. Moreover, every move of France and England, while every promise of Russia was met with suspicion and even hatred among the Ottoman rulers, Germany made such colonialist activities with the tolerance of the Palace and the Babiali [6]. It was no longer the sole aim of the Ottoman rulers, who seemed to keep the last parts of the country in Asia and Africa together and have already kept the Rumelian continent out of sight. Now that most of the people of the empire are in Islamic religion, only the Caliph keeps them together and other world Muslims can be saved and united under this flag. Here, Germany seems to support this ideology [8]. The problems of the Slavic and Orthodox Greeks could be considered to be over. However, with the colonization activity in Germany, especially Palestine and Syria, the influence of this country on the issue of minorities has added new dimensions to this

day. In other parts of the empire, there is no evidence of the prevalence of Germany's missionary activities. Protestants should be recognized officially in the Ottoman Empire after the Tanzimat, in 1850, thanks to the initiative of Lord Stratford Redcliffe, the British Ambassador [10]. After Protestant was officially recognized and the Protestant community was granted the status of "nation", this sect began to spread rapidly, especially among Eastern Catholics (Maronite, Melkite, Armenian Catholic) and the Armenian-Gregorian community. Since 1830, American schools and missions in Lebanon, Eastern Anatolia and Upper Mesopotamia have been finished in the 1830s, and they have made Protestantism a denomination that will be underestimated in these regions within 40-50 years [2]. In these regions there were now representatives of the Protestant community in the provinces and livelihood councils, and the schools of the native Protestants continued to open on all sides. Protestant missionaries followed a pattern of work safety and education for their supporters. While the growth of the nationalist movement between the Ottoman Armenians and the development of this sect has coincided with time, a strictly proven relationship between the two has not yet become a subject of scrutiny. The German emperor used his guardian status like any other. More precisely, he used only one place in Palestine ... The emperor took the title of the patron of the Catholics as a gift from the sultan during his Palestinian visit and began to place Germans in every corner of the empire. In a short period, Palestine has become a country where German speakers are dominant, with associations, schools, charities, agricultural organizations and colonies [12]. As mentioned before, in 1900, Germany was the most Protestant mission in Ottoman territory. The German Catholics were also not less influential than the Protestants. Despite all these initiatives, Germany has seen a different activity between the Ottoman Christians and the Jews.. This feature distinguishes the working method of German colonialism from the action of the other great states, and in some measure, it has helped to make it successful. As a typical example, let us consider the attitude of the Germans

against the nationalism of the Armenians [9]. In this regard, the Germans are in a different attitude than the other Western countries. Although some German diplomats have acted like other European colleagues on this issue, these behaviors have not been formalized, only the personal plan has remained. In the Armenian question, the German foreign policy initially had adopted the principle of non-convergence, even in the form of support and demonstration of the MPati, in which missionaries, diplomats, and diplomats had to be avoided. "Dashnaksutyun had a nationalist-socialist ideology, and terrorist action was a committee of the gentleness. Apart from these two, Ramgavar, which is supported by the city merchants and industrial Armenians in the Ottoman Empire and Tsarist Russia, is an institution that believes in a constitutional democracy and a moderate evolution, and aims to meet both autonomous and national governments in the two empires in this civilization. The attitude of the German diplomacy to the Armenian question, while insisting "do not get involved", it gradually changed to "get involved". The two tribes who lived together for centuries faced the political, economic and missionary activities of Britain, France and the United States of America. Germany was a mentor of violent suppression of emerging events.

A Middle East within the Ottoman union conformed to the German economic strategy. The Muslims in the French and British colonies, which will follow the ideology of Caliph, could develop in accordance with the principles of the German world politics. Essentially, after Russia instigated panslavism in the Austrian Empire, Austria chose to show sympathy to the currents such as panic and panturkism with Germany [7]. On the other hand, Germany, which seemed Panislamism friendly, was able to get along well with the Arabs and Muslims in the Palestinian territories, allowing German Protestant, Catholic and Jewish people to settle. However, the withdrawal of the Great War from Germany, without time for conflict with Muslims in Palestine, provided the most sympathetic view of the state and its memory among the European states. Let us recall that

during the Second World War the Palestinian Muslim groups under the leadership of the Jerusalem muftis were German supporters. German Colonization in Palestine The Germans' interest in Palestine began more in the time of the Prussian kingdom. In May 1842 Prussia appointed E.G.Schultz, a young naturalist, to Jerusalem as a viscount of Syria and Palestine. Until 1849 France, the United States, Sardinia, Austria and the Tsarist Russia also opened consulates, while the number of representatives in Jerusalem rose to six. II. After Wilhelm's visit in 1898, the level of consular representation of the German representative in Jerusalem was raised. Between 1842-80, Germany's most active consulates were Alten, Rosen and Münchhausen. These were officers who worked very successfully in the German and Eastern European Jewish colonization. Moreover, because Rosen and Alten were intellectuals with no prejudices against Jews, German Judaism would also spread German culture in these countries and conceived that they would be a community that would best protect German interests. "In this regard, the German consuls showed the greatest activity and support. Especially in the time of G.Rosen, the welfare activities of the Templar order increased. For example, only two orphanages were established for the local Arab people. German Catholics also opened schools and orphanages with the support of Palaestina Verein der Katholiken Deutschlands. Finally Kaiserwerther Diakonissen and Kaise'r Augusta Victoria Stiftung were established as the greatest foundation and missionary centers of all Palestine in the imperial era. The main activities were carried out by Deutsche Verein Für Heiligenland (German Union of Sacred Lands) [13]. One of the consequences of Abdulhamid's close relationship with Germany is that, the role of Catholicism is spontaneously loaded II. Wilhelm was also implicitly encouraged in this regard. This caused some diplomatic difficulties to arise. In other words, diplomatic rifts emerged between the states when the two priests were wounded in the fight between the priests belonging to various religions and denominations in the Kamame Church in 1902. According to the Berlin Convention, while the

protector of Catholics was France, Germany was involved in the emergence of this claim. By a decree issued in June 1867, foreigners were allowed to buy land in the Ottoman state. In 1869 the Treaty between the Ottoman Empire and the Prussian Kingdom made the Germans acquire this right. The ease with which German Jews are involved in settlement and land purchasing comes from the efforts of German diplomats and consuls in this area. For example, it is known that the Jews who have crossed into US states are not allowed to buy land, and even those who carry an interim US passport have not even been taken to land in Haifa and Jaffa.

"The representatives of the official German view, the Zionist colonies, The German Jews were strengthened as they settled in Palestine and were helped by German consuls and were the most loyal protectors and propagators of German culture and interests, and in Palestine it was the most spoken language in Germany and the most spoken language in Germany contemporary observers that it is a country that is respected. This was the case until the Palestinian Jews of Russia Jews renewed the biblical language and made schools and streets tongues. The reports of 1909 report that in Palestine and neighboring blueprints, four quarters of trade is in the hands of the Jewish population. Especially German Jews took the lead in commercial life, had no doubt that German capital has not missed the opportunity to get its share of this population settling in virgin soil. Credit taps were opened for modern German Jews and Christian groups to modernize agriculture, to use modern methods in their craft, and to develop transport and hospitality.

This process will be more effective in the success of German-based colonization than in the bibliographies of charitable institutions in Germany. This was the number of Jews who came directly from Germany, Austria-Hungary, Russia and Romania to settle in Palestine. Because the native Jewish population of the Ottomans knew Arabic or Spanish. The arriving German Jews set up German-language schools before they began studying Hebrew. On April 11, 1912, when they established a technical school in Germany that

taught German Jews in Palestine, some strongly protested that the teaching was not done in Hebrew. As a matter of fact, the Russian Zionists, as well as the German Jews, showed their efforts to start the Hebrew education in the Phalastine-Jewish schools and the modernization of the Hebrew language. It has been seen that the modern Hebrew language was gradually developed and taught in the high schools (such as the Gimnasium in Jaffa) and other schools established by German Jews (for example, in Jerusalem, first established in Hebrew high school in 1910). The man even suggested that he go for 40 francs to the chief. "Finally, in February 1915, he telegraphed Chansolye, in Arabic, in February 1915, that the Jewish people, not even the people, had been infatuated with their remains in Palestine". Twenty years later the representatives of a country that would destroy the Jews of Micronesia were Palestinian 20,000 foreign Jews were protected in the war and made to go to Ottoman subjects. "The movement of Zionism, Jewish settlement in Palestine" Though there were Jews in Palestine before the birth of Jewish nationalism, the return to Palestine until the end of the nineteenth century was a religious conviction and longing among the Jews. Until the end of the century, until the preparation of the birth of the modern Jewish nationalist, that is, Zionism, even this kind of settlement plan could not be thought of in any serious surroundings, whether Jewish or Christian, including Theodor Herzl and his colleagues.

The reason why he pushed him into a personality crisis and shook him was the antisemit who formed the French public opinion and the guilty conscience of the Jew. In Europe, the blood of all people for freedom and equality, and for the first time in 1789, a society with freedom and equality with the Great Revolution had shaken it and caused it to make changes in its minds. Not long before Herzl published the first treatise, *Derjudenstaat* (Jewish State), which expressed the longing of a state to be established in Palestine, where the Jews regarded their historical homeland as Palestine. This was a secularizing anti-Semitism and aggression. In Europe, the Jewish problem reached new dimensions, and the birth of Jewish nationa-

lism was not delayed. As Zionism advocates, the eternal ideology of Jewish religion is a product of modern European nationalism rather than a worldview based on it. Certainly, a state to be established under the leadership of Christ in the Promised Land is always living in Jewish religious thought and folklore, but such belief in the secular Jewish nationalism and action of the end of the 19th century does not provide enough explanation. 19th-century Zionism was born and developed among religious beliefs and a Jewish intellectual group that has long been away from the lifestyle of the traditional ghetto community. Theodor Herzl was a member of this group. They were born in 1860 in Budapest, and when they were children, they migrated to Vienna as a family. Herzl's family taught him to fulfill the needs of the Jewish religion, along with giving him a modern education.. When he came to the cultural center of Europe, his devil was one of the most intellectual Jews away from Judaism. Antisemitism did not exist in Vienna or elsewhere, but Herzl was cold-blooded. In this negative Christian attitude that came from within history, he also saw the mutant Jewishness at the same time as flawed.

"However, this late-growing state had to follow a different strategy than the other major powers, as it tackled the problem of the Ottoman minorities. While the other great states handed over the local minorities, Germany was creating new minority groups in the Ottoman territories.

REFERENCES

1. Eliav Mordechai. "German interests and the Jewish community in Nineteenth century Palastine", Studies on Palastine During the Ottoman Period. The Magnes Press, 1975, p.423-441
2. Farhi David. "Attitude of the Ottoman Government Toward the Jewish Settlements in Palastine after the Revolution of the Young Turks", p.190-210
3. Freidman Isaiah. Germany, Turkey and Zionism 1897-1918. Oxford-Clarendon Press, 1977, pp.xvi+461

- 4.Karal, Enver Ziya. Osmanlı Tarihi, c.8. Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1906. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, 629 s.
- 5.Mahmud Muhtar (Katırcıoğlu). Maziye Bir Nazar. Berlin Muahe-desinden Harbi-Umumiye kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya mü-nasebeti. İstanbul, Matbba-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1341 (1925), 275 s.
- 6.Mehmet Enis. Alman Ruhu. Nefaset Matbaası, İstanbul, 1330 (1914), 31 s.
- 7.Ortaylı İlber. “The Port Cities in the Arabian Countries-with special reference to Basra”, Konferans bildirileri. Ankara Hacettepe Üniversitesi yayinevi, 1979, p.221-232
- 8.Osmanoğlu Ayşe. Babam Abdulhamid. İstanbul, Timaş Tarih Yayınevi, 2013, 320 s.
- 9.Oke Kemal. II. Abdulhamid, Siyonistler ve Filistin meselesi. İstanbul, Kervan yayınları, 1981, 196 s.
- 10.Trumpener Ulrich. Germany and The Ottoman Empire. 1914-1918. New Jersey, Princeton Univ. Press, 1968, pp.xv, 443.
11. Uzunçarşılı İsmail Hakki. İkinci Abdulhamid’in İngiliz Siyase-tine Dair Mihtiralari // IUEF Tarih Dergisi, c.VIII, sayı 10, Eylül 1953, p.43-60
- 12.Vecihi Bey. Anılar-Filistin Ricati. İstanbul, Arba Yayınları, 1993, 93 s.
- 13.Wilhelm II Emperor. The Kaiser’s Memoirs. New York, H.Fertig, 1976, 356 p.

Gülər BAYRAMLI

Bakı Dövlət Universitetinin IV kurs tələbəsi

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ OSMANLI İMPERİYASINDA VƏ ALMANİYADA MİLLİ AZLIQLAR MƏSƏLƏSİ

Osmanlı imperiyasının son əsri tarixdə millətlər problemi kimi öz əksini tapır. Osmanlının Dunaydan Fərata qədər, müxtəlif irq və sülalələr Qafqazdan Afrika çölünə qədər türk dilini yazan və danışan kosmopolit bir dövlət və cəmiyyət quruluşu var idi. Türklük bu struk-

turda təməl bir motiv idi, ancaq keçən əsrdə ideologiya olaraq ortaya çıxdı. 1900-cü ildə Almaniya Osmanlı ərazisində Protestant missioner kimi çıxış etmişdir. Katolik almanlar protestant almanlar qədər fəal deyildilər. Lakin buna baxmayaraq, Almaniya Osmanlı xristianları ilə yəhudilər arasında fərqli şəkildə fəaliyyət göstərdi. Bu xüsusiyyət, digər böyük dövlətlərin siyasi manevrlərindən Alman müstəmləkəçiliyinin iş üsulunu fərqləndirdi və bir ölçüdə bunun uğurlu olmasına kömək etdi. Məqalədə ümumilikdə milli azlıqların hər iki dövlətin siyasətinə I Dünya Müharibəsi ərəfəsində necə təsir göstərdikləri məsələlərindən bəhs edilir.

Гюлар БАЙРАМЛЫ

студентка IV курса

Бакинского Государственного Университета

ПРОБЛЕМА МЕНЬШИНСТВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ГЕРМАНИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Последний век существования Османской империи вошёл в историю еще и как проблема национальных меньшинств. Османская империя являлась своего рода космополитическим государством, в котором проживающие от Дуная до Евфрата, от Кавказа до пустынь Африки различные расы и династии говорили и писали на турецком языке. Тюркизм являлась основным мотивом в этой структуре, но как идеология она возникла лишь в прошлом веке. В 1900-х годах Германия выступала протестантским миссионером в Османской империи. Немецкие католики были менее эффективны, чем протестанты. Но, несмотря на это, Германия использовала различные методы в работе с христианами и евреями Османской империи. Эта особенность отличает манеры немецкого колониализма от политических маневров других великих держав и в определенной степени помогла ему добиться успеха. В статье рассматривается роль национальных меньшинств в общей политике обеих стран в канун Первой мировой войны.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Çapa imzalanmışdır: 13.07.2018.

Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 7,5 ç.v. Sayı: 200

Ləman poliqrafiya müəssisəsində hazır pozitivlərdən çap olunmuşdur